

გოდერძის უღელტეხილის ნამოსახლარები შუა საუკუნეებში (ნაგებობანი, მეურნეობა და ცხოვრების წესი)

ნუგზარ მგელაძე
გოდერძი ნარიმანიშვილი

გოდერძის უღელტეხილი არსიანის მთათა სისტემის ერთ-ერთი საუღელტეხილო გადასასვლელია. გოდერძის საუღელტეხილო გადასასვლელი არსიანის ქედზე, ზღვის დონიდან 2025 მეტრის სიმაღლეზე, ერთი მხრივ, ქვაბლიანის ხეობასთან, ხოლო, მეორე მხრივ, მდინარე აჭარისწყლის სათავეებთან, კონკრეტულად კი – მდინარე ძინძეს სათავეში მდებარეობს. არსიანის მთის ეს მონაკვეთი ქართველი ხალხის ორი ტერიტორიულ-ეთნოგრაფიული ჯგუფის მოსახლეობით – სამცხელი და აჭარელი მოიკლავებოდა დასახლებული, რომლებიც იქ გადარეკვითი მესაქონლეობით არიან დაკავებული. უღელტეხილის მთის კალთები მათი სეზონური დასახლებებითა და საძოვრებითაა მოფენილი. სამცხელებისა და აჭარლების ეს საბალახოები სამცხის – უდესა და არალის, ასევე, აჭარის ქვედა ზონის სოფლებს ეკუთვნის, რომელთა დროებითი სადგომები მაღალმთიან ზონაში აჭარა-გურიისა და არსიანის მთათა სისტემის წყალგამყოფ ქედებზეა მოქცეული (ლომოური, ბერძენიშვილი 1941: 134); (ყაბბეგი 1960: 104); (მგელაძე 1973: 5, 7-8, 12).

გოდერძის უღელტეხილსა და მის მიდამოებში მთა-ტყისა და მთა-მდელოს ნიადაგებია წარმოდგენილი და იქ ძირითადად ფოთლოვანი და წიწვოვანი მცენარეებია გავრცელებული. ფლორის სახეობებიდან ცნობილია სამეფო გვიმრა, უთხოვარი, ქართული ნეკერჩხალი, არმაზის ნარჩიტა, წაბლი, მუხა, კაკლის ხე, კოლხური ყოჩივარდა, ფურისულა, ვერხვი და თელა. გოდერძის უღელტეხილის ქვედა ზონები მდიდარია ხილით და სამკურნალო მცენარეებით. ფაუნა წარმოდგენილია კავკასიური ირმით, კავკასიური მურა დათვით, ბეგობის არწივით, დურაჯით, კავკასიური შურთხით, მცირეაზიური ტრიტონითა და კავკასიური სალამანდრით. გოდერძის უღელტეხილი და მისი მიდამოები გამოირჩევა სხვადასხვა ბუნებრივი რესურსებით: სასარგებლო წიაღისეულით – სამშენებლო და მოსაპირკეთებელი ქვებით, გაქვავებული ხის მარაგით, მინერალური წყლებით. ამასთან, გოდერძის უღელტეხილის არეალში განთავსებულია ნამარხი თუ გაქვავებული ტყე, რომელიც „კაჟის ტყის“ სახელითაცაა ცნობილი. ტერიტორია პლიოცენის პერიოდის განამარხებული ფლორისა და ფაუნის უნიკალურ ადგილსამყოფელს წარმოადგენს (ჯანელიძე 2015); (სურმანიძე 1975: 14); (მგელაძე და სხვები 2019: 79-84).

გოდერძის უღელტეხილის ფერდობებსა და მდელოებზე მრავლად შეინიშნება ქვყრილები და ძველი ნამოსახლარები. ისტორია და არქეოლოგიური არტეფაქტები ადასტურებს, რომ გოდერძის უღელტეხილის მიმდებარე ტერიტორიებს, მდინარეთა აუზის მცხოვრებლებს შორის ბუფერული ზონის როლი უძველესი დროიდან, უკვე ნეოლითის ეპოქიდან უნდა შეესრულებინათ. გადასასვლელების მეშვეობით მოსახლეობას ბარსა და მთასთან ინტენსიური კავშირი ჰქონდა. მოგვიანებით, ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბების პერიოდიდან, მაღალმთიანეთზე გავლით ამ მაგისტრალით აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობა შავ ზღვას, შავიზღვისპირეთის დასახლებები კი – აჭარისწყლის ხეობითა და გოდერძ-წყალსაქციელის უღელტეხილებით, ხოლო შემდეგ ქვაბლიანის ხეობის გავლით მტკვრის აუზს, შესაბამისად, საქართველოს ცენტრალურ პროვინციებსა და ცენტრალურ ადმინისტრაციას უკავშირდებოდა. ამდენად, ზემო ქართლის სამცხე-აჭარის აღნიშნული საუღელტეხილო მონაკვეთი და მიმდებარე მიწა-წყალი საშუალებას იძლეოდა ქვაბლიანისა და აჭარისწყლის ხეობათა მოსახლეობას მჭიდრო და ორგანული კავშირები ჰქონოდათ არა მხოლოდ შიდა ქართლთან და შავიზღვისპირა

ბართან, არამედ სამხრეთ საქართველოს სხვადასხვა თემთან – შავშეთთან, კლარჯეთთან, ტაოსთან, კოლა-არტაანთან და ჯავახეთთან (მგელაძე, ნარიმანიშვილი 2002); (მგელაძე, ნარიმანიშვილი 2007); (ნარიმანიშვილი, მგელაძე 2011).

ძვ. წ. IV-III საუკუნეებიდან მტკვრის სათავეები და ჭოროხის აუზის დიდი ნაწილი ქართლის სამეფოში იყო მოქცეული, უფრო ზუსტად, მტკვრის მთელი აუზი ალვანეთის მიჯნამდე, ჭოროხის აუზიც – ქართლის სამეფოში შედიოდა და სახელმწიფო საზღვარი სამხრეთ-დასავლეთით ჭოროხ-მტკვრისა, ერთი მხრივ, და ევფრატ-არაქსის, მეორე მხრივ, წყალგამყოფზე გადადიოდა (მგელაძე და სხვები 2019: 51-78). აქედან გამომდინარე, ასე ფართო ტერიტორიაზე ჩვენთვის საინტერესო რეგიონი – სამხრეთ საქართველო საერთო ეთნოსოციალურ და ეთნოპოლიტიკურ სივრცეში გაიზარებოდა და, ბუნებრივია, სამიმოსვლო გზებიც, მდინარეზე გადასასვლელი ხიდებით, ქარვასლებითა და ღამის გასათევი ნაგებობებითა თუ სასტუმროებით, სწორედ ერთიანი ეთნოსოციალური და ეთნოპოლიტიკური ორგანიზმის ფარგლებში სავაჭრო-საკომუნიკაციო ფუნქციებს ატარებდა, შესაბამისად, ქვეყნის ეკონომიკური ინტერესებიდან გამომდინარე, ადგილობრივი და ცენტრალური ხელისუფლების მხრიდან გზები ციხე-სიმაგრეებითა და სხვა საფორტიფიკაციო ნაგებობებით იყო დაცული. აჭარის-წყლის ხეობაზე და შენაკად ხევებზე გამავალი გზებიც ქვის თალიანი ხიდებითა და სხვადასხვა ტიპის სამხედრო, სამეურნეო და საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობებით იყო მოფენილი (ბერძენიშვილი 1964: 128, 311); (ბერძენიშვილი 1966: 14-15, 88); (ბერძენიშვილი 2004); (რუსიძე 1957 : 61-69); (სიხარულიძე 1962); (სიხარულიძე 1963); (ვარშანიძე 1979: 29, 77); (შარაშენიძე 1982: 9-14); (მამულაძე 1991); (მამულაძე 1993: 27-72); (მგელაძე, ფალავა 1999); (მგელაძე 2000); (მგელაძე, ქურდიანი 2008); (ხალვაში 2011); (გოილაძე 2015: 46-61).

დასახლებები ისეთ ადგილებში ჩნდებოდა, სადაც შესაბამისი სამეურნეო ნედლეული არსებობდა. ნეოლითში კაჟისა და ობსიდიანის, შემდგომში კი მეტალურგიული – სპილენძის, ბრინჯაოსა და რკინის კერების არსებობა, ხშირად, დასახლების ადგილს განსაზღვრავდა. როცა ადამიანმა საბადოების სხვადასხვა დანიშნულებით გამოყენება შეძლო, ბუნებრივია, მათგან წარმოებული პროდუქცია ცხოვრებისეული ციკლის უზრუნველყოფას დაუქვემდებარა და საკუთარი კეთილდღეობისათვის მემოხელ არეალებშიც გაავრცელა. მართალია, გოდერძის უღელტეხილიდან აჭარისწყლის ხეობაზე გამავალი გზის ჩანასახი უკვე ნეოლითის ხანიდან გაჩნდა, მაგრამ მისი სავაჭრო-სატრანზიტო გზად ჩამოყალიბება ბრინჯაოს ეპოქაში უნდა დაწყებულიყო, რაც ბრინჯაოს და რკინის მეტალურგიის განვითარებასთან იყო დაკავშირებული. ისტორიულ ხანებში, ადამიანთა დიდ მანძილზე გადაადგილების პროცესში, რასაც ვაჭრობა და აუცილებელი მოხმარების საგნების გაცვლა-გამოცვლაც თან სდევდა, ცხადია, გზების მნიშვნელობაც ერთი-ორად გაიზარდა. ადრე და განვითარებულ შუა საუკუნეებშიც სახელმწიფოებრივი სტრატეგიიდან გამომდინარე გზების დიდი ნაწილი ისე ეწყობოდა, რომ მასზე გადაადგილება არა მხოლოდ ადამიანთა მცირე ჯგუფს, არამედ სათანადოდ აღჭურვილ ლაშქარსაც შეძლებოდა. სამიმოსვლო გზებით უზრუნველყოფას, შესაბამისად, საგზაო მშენებლობას, პირველ რიგში, ცენტრალური ხელისუფლების საჭიროებანი განაპირობებდა. ამდენად, გოდერძის უღელტეხილის არეალში დასახლებათა სისტემა და ბინადარი ცხოვრება ინტენსიური მეურნეობით ადრე და განვითარებული შუა საუკუნეების ხანაშიც დასტურდება. გოდერძის უღელტეხილი გახლდათ ის ზონა, სადაც განვითარების ყველა ეტაპზე ადამიანთა ბინადრობა უწყვეტად მიმდინარეობდა, რასაც, ფაქტია, მისი განსაკუთრებული სატრანზიტო და სტრატეგიული დანიშნულება განსაზღვრავდა. ჩრდილოეთის, აღმოსავლეთისა და სამხრეთის, კასპიისა და შავი ზღვის აუზების წყალგამყოფ ქედებზე მდებარე გოდერძის უღელტეხილი, უძველესი დროიდან, მნიშვნელოვანი სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალის ერთ-ერთი ცენტრალური პუნქტი უნდა ყოფილიყო. კასპიისა და შავ ზღვებს შორის არსებული ტერიტორია სამხედრო და სავაჭრო-ეკონომიკური მიზნით ადამიანთა დიდი ჯგუფების ადგილმონაცვლეობის ადგილს წარმოადგენდა. ამ არეალში საქართველოს მიწა-

წყალს განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა, რომლის ტერიტორიაც, შესაბამისად, უმნიშვნელოვანეს საკომუნიკაციო ზონად ითვლებოდა.

ახლო აღმოსავლეთის ძველ ცივილიზაციებსა და ჩრდილოეთის ნომადურ ტომებს შორის მოქცეული ეს რეგიონი, კულტურათა შეხვედრის ადგილსაც წარმოადგენდა. მნიშვნელოვან როლს კავკასიის ქედი თამაშობდა, რომელიც, ბუნებრივთან ერთად, რადიკალურად განსხვავებულ კულტურებს საზღვრავდა. თავის მხრივ, სამხრეთ კავკასია, აღმოსავლეთ-დასავლეთის და ჩრდილოეთ-სამხრეთის დამაკავშირებელ ერთ-ერთ უბნად ითვლებოდა. ისიც უძველესი დროიდან კულტურათა გზაჯვარედინზე მდებარეობდა, რაც ათასწლეულთა მანძილზე ხელს უწყობდა კულტურათა დიფუზიას, ინოვაციურ პროცესებს, მატერიალური, ეკონომიკური, სოციალური და სულიერი კულტურის სფეროში სხვადასხვა ტიპის ფასეულობათა დალექვას. გოდერძის უღელტეხილის ანუ სამცხესა და აჭარას შორის ბუფერული ზონის საკვანძო მდებარეობა განაპირობებდა იმას, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული პროცესები ამ რეგიონზე მუდმივად აისახებოდა. გოდერძის უღელტეხილის მიდამოებში მიკვლეული სხვადასხვა პერიოდის ნამოსახლარები და კულტურული არტეფაქტები ამის ნათელი დასტურია.

გოდერძის უღელტეხილის არეალში განსაკუთრებით ბეშუმში გამოიყოფა. ბეშუმში გოდერძის უღელტეხილიდან შვიდი კილომეტრის მოშორებით მდინარე ფოცხოვის ხეობაში, მდინარე ძინძეს მარჯვენა შენაკადის – „ბეშუმის წყლის“ სათავეებში მდებარეობს. ბეშუმის ტყიანი მასივის ღელე-მდინარეთა აუზებში – ღელე-მდინარეთა სანაპიროების გორაკ-ბორცვებზე სხვადასხვა დროისა და სხვადასხვა ხასიათის ცალკეული ნამოსახლარები და ნამოსახლართა ჯგუფებია წარმოდგენილი. ნამოსახლართა ერთი ნაწილი ადრეული ადამიანის მიერ უნდა ყოფილიყო აგებული, რომლებიც შემდეგ არა მარტო წარმართული, არამედ ქრისტიანული თემების საცხოვრისად გამოიყენებოდა. იგი გვიანი შუა საუკუნეების მიწურულამდე დასახლებული უნდა ყოფილიყო. ამდენად, ბეშუმის შემოგარენის ნამოსახლარებზე წინასწარი დაკვირვებები გვაფიქრებინებს, რომ იქ წარმოდგენილი იყო არა მარტო არქაული, არამედ საკმაოდ დიდი ქრისტიანული სამოსახლოები, მათ შორის, განვითარებული შუა საუკუნეების ნაეკლესიარები, ქრისტიანული სამარხები, ქრისტიანული სიმბოლოები, ქვაჯვარები (მგელაძე 1998); (მგელაძე 1999); (მგელაძე, ტუნაძე 2014). მათ გვერდით უძველესი კულტურული ფენებიც შეინიშნება, სადაც ნეოლითისა და ბრინჯაოს ხანის კულტურული შრეებიც ივარაუდება. ბრინჯაოს ხანაში საქართველოს მთიანეთი, განსაკუთრებით, მისი სამხრეთ ნაწილი, მაგალითად, თრიალეთის ყორღანული კულტურის არეალი, საფუძვლიანადაა ათვისებული. იმ პერიოდში მთაში ინტენსიურ კულტურულ ცხოვრებას ჰქონდა ადგილი. ადრე, განვითარებულ და გვიან შუა საუკუნეებშიც, აქ სეზონურად თუ მუდმივად მობინადრე მესაქონლეთა უწყვეტ ცხოვრებასთან უნდა გვექონოდა საქმე. შესაძლოა, მართლაც, უზარმაზარი ქვის მონოლითებით ნაგები ნამოსახლარები, რომლებიც მისი მიტოვების მიუხედავად მომდევნო პერიოდშიც უცვლელად იყვნენ შემონახულნი, ბინადარი ცხოვრებისთვის სხვადასხვა დროისა და სარწმუნოებრივი ორიენტაციის მოსახლეობის მიერ გამოიყენებოდა.

გოდერძის უღელტეხილის ბეშუმის ზონაში, სადაც ქრონოლოგიურად სხვადასხვა პერიოდის ნამოსახლარები და ძველი ადამიანის ცხოვრების ნაკვალევები შეინიშნება, განვითარებული შუა საუკუნეების ნამოსახლარები უნდა გამოიყოს. ამ ტიპის ნამოსახლარები მდინარისპირა ბორცვებზეა განლაგებული და სხვადასხვა ფორმისა და ზომის შენობათა კომპლექსს წარმოადგენს. ეს შენობები ძირითადად ღელე-ბეშუმისა და მდინარე ფოცხოვის მარცხენა შენაკადი ღელეების აუზშია გავრცელებული. ისინი საკმაოდ დიდ ნამოსახლართა კომპლექსებს ქმნის, რომელთაც ერთმანეთთან ქვაყრილიანი გზები აკავშირებს (სურათი 1-2). ნამოსახლარები გორაკების სახითაა წარმოდგენილი. თითოეულ ნამოსახლარს აქვს მოედანი. ამასთან დიდ გორაკზე ყველასათვის საერთო ცენტრალური მოედანიც აქვთ. სწორედ გორაკების გარშემოა გამართული საცხოვრებელი კომპლექსები. ბორცვების

ირგვლივ განლაგებული საცხოვრებლები ნახევრად მიწურია და დიდი – მონოლითური ქვებითაა ნაშენი (სურათი 3-4, 6). ჩანს, რომ ადრე გოდერძის საუღელტეხილო ზონა მიმდებარე მიწა-წყლით გარკვეული კულტურის მატარებელი სატომო გაერთიანების ეთნოგრაფიული განტოტებით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი, რადგან სამოსახლოებში თავს იჩენს მკაფიოდ გამოხატული სპეციფიკური არქიტექტურული და კონსტრუქციული ხელწერა, ვლინდება ერთგვაროვანი კულტურის კვალი.

ბეშუმის წინვოვან ტყეში არსებული განვითარებული შუა საუკუნეების „ნაქალაქარ 1-ის“ შესასვლელის მარცხენა მხარის სენაკის გადახურვა, ოთახის, სადაც შუაცეცხლი – მიწაზე დაძვრნილი წრიული კერა, გვერდით კი, ალბათ, მოგვიანებით გაჩენილი, პურეულის ცხობისათვის განკუთვნილი კერის მაგვარი თონე მდებარეობდა, ქვის დიდი მონოლითებით – ბრტყელი გადახურვით იყო წარმოდგენილი (სურათი 3-7). დაძვრნილი წრიული კერები და თონეს მაგვარი კონსტრუქციები ნაქალაქარის სხვა ბორცვებზეც არის გამოვლენილი და ისინი მსგავსი იერსახისანი არიან (სურათი 3-6).

ყურადღებას იქცევს კედლის ღუმელები და სხვადასხვა დანიშნულების ქვის კონსტრუქციის სათავსოები (სურათი 8-9). ეთნოგრაფიულად ხელმისაწვდომ სამცხურ მიწურ სახლებშიც ბრტყელი გადახურვა უცხო არ იყო. იგი მიწურ სახლებად სახელდებულ სამყოფებსაც ახასიათებდათ. შეუძლებელია, აქ არ გავისხენოთ ისეთი მიწურები, რომლებსაც თეიმურაზ ჩიქოვანი „გომური სახლის“ სახელწოდებით მოიხსენიებს. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ტერმინი ხალხური ჩანს და კონკრეტულად დარბაზის რეალობას თითქოსდა არ გამოხატავს („გომური“ სამეურნეო დანიშნულების – პირუტყვის სადგომი იყო), ჩვენთვის იგი მაინც სწორედ ბეშუმის ნამოსახლარებთან მიმართებაშია საინტერესო. სამცხისა და ბეშუმის ნამოსახლართა სამყოფების, ოთახებისა და სენაკების განლაგება, მიწურბანიან გადახურვის კონტექსტში, ერთმანეთს ძალიან ემსგავსება. ამდენად, ბეშუმის ნამოსახლარების მიწური და ნახევრად მიწური დარბაზული ტიპის საცხოვრებლების ძირითადი მახასიათებლების გაგებისათვის, ჩვენი აზრით, საყურადღებოა ეთნოგრაფიულ ყოფაში დადასტურებული, ე.წ. „გომური სახლების“ კონსტრუქციულ და ფუნქციურ მხარეებზე დაკვირვება, რადგან, ვფიქრობთ, აქ არაერთი საინტერესო ანალოგის დადგენა შეიძლება. თეიმურაზ ჩიქოვანის აღწერილობით, აღმოსავლეთ საქართველოს ბარსა და ზეგანში, დარბაზული სახლების გავრცელების არეალში, ქვითა და ტალახით ნაშენი ბრტყელბანიანი სახლები არსებობდა, რომლებსაც „გომური სახლი“ ეწოდებოდა.

ამ ტიპის სახლი კომპლექსური ნაგებობა იყო. მას ერთიანი ბრტყელი გადახურვა ჰქონდა, ხოლო ბრტყელი სახურავის – ბანის – ქვეშ სამი სხვადასხვა დანიშნულების ოთახი იყო მოქცეული, კერძოდ, ოჯახის საცხოვრისი ოთახი, საქონლის სადგომი – გომური და მათ წინ არსებული კარაპანი. ოჯახის სამყოფ-საცხოვრისი, უპირატესად, კვადრატული მოყვანილობის იყო. ერთ-ერთი კედლის სიახლოვეს – კარის მოპირდაპირე კედელთან ღია კერა იყო განთავსებული, რომელიც ორი ცეცხლგამძლე ქვის პატარა ბლოკისაგან შედგებოდა. კერის გასწვრივ, კედლისა და ჭერის შესაყართან, ერდო იყო გაკეთებული, რომლის საშუალებითაც კვამლი სახლის გარეთ გადიოდა, მაგრამ ერდო მხოლოდ საკვამურის მოვალეობას არ ასრულებდა. წინა საფასადო კედელში გამოჭრილი ორი სარკმელი ოთახის გასაშუქებლად გამოიყენებოდა. ხაზი უნდა გაესვას იმ ფაქტს, რომ „გომურა სახლი“ დაბალჭერიანი ნაგებობა იყო, რის გამოც კერის თავზე აყარის გამართვა არ შეიძლებოდა. აყარის ნაცვლად კერაზე მოგრძო ოთკუთხედის მოყვანილობის რკინის ზედადგარი იდგა. თეიმურაზ ჩიქოვანის მრავალფეროვანი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით ირგვლივ, რომ ზოგიერთ გომურა სახლში კერა უკვე კედელში იყო გადატანილი და ბუხრის სახეს ატარებდა. ღია კერის კედელში გადატანა იმით ჩანს გამოწვეული, რომ სახლს დაბალჭერიანი იყო. დაბალი და ბრტყელი გადახურვის გამო ერდო კვამლს სათანადოდ ვერ იწოვდა. ბუხარმა კი აღნიშნული ხარვეზი გამოასწორა, მიუხედავად იმისა, რომ ამის გამო ოთახში გათბობამ იკლო. ამასთან დაკავშირებით თეიმურაზ ჩიქოვანი ფიქრობს, რომ იმგვარ ქვატალახა ნაგებობებში, სადაც კერა კედელთან ფიქსირდებოდა, საფიქრელია, ყველა ბრტყელბანიანი ყოფილიყო. მკვლევრის აზრით, ძველებური ტიპის მიწურიატაკიანი სამყოფ-საცხოვ-

რისისათვის დამახასიათებელი ელემენტების, ვთქვათ, კერისა და გამაგრებული იატაკის ერთ რომელიმე სათავსოში ფიქსირება ყველა ვითარებაში იმის მაუწყებელი ჩანს, რომ ეს ოთახი თავის დროზე ოჯახის უშუალო საცხოვრებელი იყო (ჩიქოვანი 1989: 54-55).

საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ გოდერძის უღელტეხილის ტყიანი მასივის ნამოსახლარების მკვიდრთა კულტურაში მესხური – სამცხური ეთნიკური სუბსტრატის კვალი შეინიშნება, რაზეც საცხოვრებელ ნაგებობათა ტიპები – მიწურბანიანი, ნახევრად მიწური, მონოლითური თლილი და ნახევრად თლილი, ხშირად თარაზული წყობით ნაგები საცხოვრებლები, მათი გეგმარება და კონსტრუქცია მიუთითებს. ისინი იქვე მთებში სეზონურად მობინადრე ადიგენის რაიონის მოსახლეობის (არალი, უდე...) მიწური – დარბაზული ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობებისაგან შემდგარ დასახლებებს ემსგავსება. შეიძლება მათ შორის გარკვეული მემკვიდრეობითობა ვივარაუდოთ. თუმც, ამ ვარაუდის დასაბუთება დამატებით კვლევას მოითხოვს. ერთი რამ ფაქტია: ქართველი ხალხის კულტურულ მემკვიდრეობაში ერდოიან-გვირგვინიან საცხოვრებელ სახლს – „დარბაზს“ გამორჩეული ადგილი უკავია. იგი ხალხური არქიტექტურული შემოქმედების საინტერესო ნიმუშია და მისი ძირითადი კონსტრუქციული ელემენტები ღრმა ისტორიული წარსულიდან იღებს სათავეს.

ეთნოარქეოლოგიური მასალების მიხედვით, მტკვარ-არაქსის კულტურიდან მოყოლებული თითქმის XIX-XX საუკუნეებამდე, შესაძლებელია საქართველოში დარბაზული საცხოვრებლის ისტორიულ განვითარებას მეტ-ნაკლებად უწყვეტად დავაკვირდეთ. ყველა ხალხისა და დროის საცხოვრებელი, მათ შორის, ქართული – სამცხური დარბაზიც სოციალური, სამეურნეო და საკომუნიკაციო ფუნქციების საინტერესო სინთეზს წარმოადგენს. ის გარკვეული კონსერვატულობით ხასიათდება. დარბაზული საცხოვრებლის ცალკეულ ფუნქციურ მახასიათებელს ხანგრძლივი ემპირიული ცოდნა-გამოცდილება ედო საფუძვლად. საცხოვრებელი კონკრეტულ გეოგრაფიულ პირობებთან, სამეურნეო და საზოგადოებრივი ცხოვრების თავისებურებებთან იყო შეხამებული. დარბაზული საცხოვრებელი, ბუნებისა და ადამიანის ეკოლოგიური წონასწორობის პროცესში, საზოგადოების არსებობისათვის აუცილებელი ბიოსოციალური ნიშნების – საკვების, უსაფრთხოების, შინამრენველობის, ეკოლოგიის, სულიერი კულტურის თანაფარდობას ხანგრძლივი დროის მანძილზე ინარჩუნებდა და ყოველი ინოვაციური ელემენტის ადაპტირებას რადიკალური ცვლილებების გარეშე ახდენდა (ჩიტაია 1997: 184-197); (ჩიტაია 2001ა: 220); (მგელაძე 1963); (ჩიქოვანი 1967: 65); (ჩიქოვანი 1989: 4-5, 39-40; 42, 44-47, 54); (მგელაძე და სხვები 2019: 139-177).

მკვლევრის ინტერესს, ბუნებრივია, მეტ-ნაკლებად აძლიერებს ის ფაქტიც, რომ, როგორც აღვნიშნეთ, გოდერძის უღელტეხილი წარმოადგენდა აჭარისწყლისა და სამცხის, მათ შორის, ფოცხოვ-ქვაბლიანის ხეობების მოსახლეობისათვის ბუფერულ-საკომუნიკაციო და სატრანზიტო ზონას. ბეშუმის წინვოვან ტყეში ყველაზე მკაფიოდ გზათა სისტემის ქსელი ადრე და განვითარებული შუა საუკუნეებისათვის იკვეთება, რასაც როგორც ძველი ქართული წერილობითი წყაროები, ისე არქეოლოგიური და უშუალო ვიზუალური დაკვირვებებიც მოწმობს. ადრე და განვითარებულ შუა საუკუნეებში, როგორც ჩანს, სწორედ ამ გზით ხდებოდა შავი ზღვის და, შესაბამისად, მდინარე ჭოროხის აუზის მოსახლეობას შორის მიმოსვლა. გოდერძის უღელტეხილის მიწისქვეშა ციკლოპური საცხოვრებლების ბინადარნი ამ სავაჭრო-საქარავნო გზებზე მიმოქცევის უსაფრთხოების უზრუნველყოფის გარანტი უნდა ყოფილიყვნენ და, ერთგვარად, მოქარავნეთა გამცილებლის როლიც უნდა შეესრულებინათ, თუმცა, ბუნებრივია, დასახლებათა სისტემის შექმნა და იქ მოსახლეთა სიცოცხლისუნარიანობა დამატებით სხვა ფაქტორებსაც უნდა განესაზღვრათ. ნამოსახლარის გზა დასახლების მიმართულებით დამცავ კედლებთან ერთად თანდათანობით მაღლდებოდა და ბორცვის მოედანს უსწორდებოდა. ეს გზა სამოსახლოს მოედანზე შედიოდა, მოედანს გაივლიდა და სამხრეთისაკენ გრძელდებოდა, ჩვენი დაკვირვებით, დაახლოებით ორი კილომეტრის სიგრძეზე (სურათი 1-2). როგორც ჩანს, ეს გზა არა მხოლოდ სოფლების დამაკავშირებელი იყო, არამედ სატრანზიტო გზის ნაწილსაც წარმოადგენდა,

რომელიც ზარზმუდან გოდერძის ნასოფლარის გავლით ბეშუმისაკენ მიემართებოდა და შემდეგ აჭარისწყლის ხეობით ჭოროხის სხვა ხეობებისაკენ და, რაც მნიშვნელოვანია, ზღვისაკენ ეშვებოდა. მთებიდან ხეობებში არსებულ დასახლებულ პუნქტებთან დამაკავშირებელი საცაღფეხო მოკლე გადასასვლელებიც არსებობდა, მაგრამ სწორედ ბეშუმის ტერიტორიაზე გამავალი გზა იყო ერთ-ერთი მთავარი სატრანზიტო-საქარავნო გზა, რომელიც აჭარისწყლის ხეობით ერთმანეთს მტკვრის ხეობის მოსახლეობას და, შესაბამისად, ქართლს შავიზღვისპირეთის რეგიონებთან აახლოვებდა. საფიქრებელია, რომ ბეშუმის ნამოსახლარები („ნაქალაქარი“, „ვაშლობი“, „ლეკნარი“, „ყვერული“, „პანტნარი“, „ლოდიძირი“...) და მათზე გამავალი გზები საერთაშორისო სავაჭრო-სატრანზიტო სისტემაში ჩართული გზის – „აბრეშუმის გზის“ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან განშტოებას წარმოადგენდა.

ნამოსახლარები წინვოგან და დაბურულ ტყეშია გაფანტული. X საუკუნეში ამ მიდამოებში ასეთი გაუვალი ტყის შესახებ წმ. სერაპიონ ზარზმელის „ცხოვრებაში“ მითითებული. ხევის, რომელიც გოდერძის სახელს ატარებდა, საკმაოდ დიდი ფართობი უნდა სჭეროდა. გოდერძიც დიდი დასახლება უნდა ყოფილიყო, რომელიც სამცხეში, ქვაბლიანის ხეობაში მდებარეობდა. ამ ნასოფლარისა და იაილის სახელწოდებამ დღემდე მოაღწია. ნამოსახლარები ბეშუმის ტყიან ზონაში არსებულ ღელე-მდინარეთა მახლობლად მდებარე ტერასებსა და ფერდობებზე იყო გაშენებული. თითოეული დასახლება უმეტესად ქვის მონოლითებით ნაგებ ერთი ანდა რამდენიმე საცხოვრებლის ჯგუფს წარმოადგენდა. ამდენად, ამ ტიპის დასახლებები ერთ სახლს, შესაძლოა, რამდენიმე სახლულსაც მოიცავდა. საერთო ჭერქვეშ თაობებსა და მრავალ საქორწინო წყვილს უნდა ეცხოვრათ. მათ საერთო მეურნეობა, სოციალურად რეგლამენტირებული ცხოვრების წესი და კულტმსახურება ჰქონდათ. ტერიტორიული და სოციორელიგიური კავშირი საკუთრივ ფერდობებზე შეფენილ ნამოსახლარებს შორისაც იგრძნობა, რაც ურთიერთისაკენ მიმავალი, ხშირად, მოკირწყლული გზებით ხორციელდებოდა. ჩვეულებრივ გზები ნამოსახლარის ცენტრალურ ნაწილში მოედანთან გადიოდა. ამგვარ ნამოსახლართა ახლომდებარე ჯგუფი სათემო დასახლების იერს ატარებდა, თუმცა ეს არ უნდა ყოფილიყო ტიპური სოფელი და თემი, არამედ იგი დიდ ფართობზე ურთიერთდაკავშირებულ გორა-ნამოსახლართა ერთობას წარმოადგენდა.

განსაკუთრებით საინტერესოა გორა-ნამოსახლარების მკვიდრთა სოციალურ ცხოვრებაზე დაკვირვება და მათი სოციალური და სამეურნეო ცხოვრების რეკონსტრუქცია. ეს გორა-ბორცვები ლოკალიზებულ ნათესაურ ჯგუფთა დასახლებები იყო, სადაც თითოეულ გორაზე ერთი ან რამდენიმე ურთიერთმონათესავე სახლული უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი, ე.ი. თითოეული ბორცვის ირგვლივ საერთო ჭერით ანუ ბანით რამდენიმე სახლად საცხოვრებელ და სამეურნეო შენობათა კომპლექსი იყო განლაგებული. ამ ტიპის ბორცვის ერთ მხარეს, ცალკე მდებარე საცხოვრებელ კომპლექსში რამდენიმე თაობას უნდა ეცხოვრა და იგი, ალბათ, დაახლოებით თხუთმეტამდე ადამიანს აერთიანებდა. ბორცვის ირგვლივ წარმოდგენილი სხვა შენობა-ნაგებობები კი, რომელიც გაყოფილად ანდა უკვე ერთი სახლიდან გაყოფილ საქორწინო წყვილებს – ოჯახებს ეკუთვნოდათ, დაახლოებით ამავე რაოდენობის ადამიანს ითვლიდა, რაც ერთიანობაში ერთ ბორცვზე დასაშვებია ორმოცდაათ ადამიანამდე აღწევდა. მეზობელი გორა-ბორცვებიც ასევე ნათესაური ჯგუფებით უნდა ყოფილიყო დასახლებული. მთლიანობაში საერთო ტერიტორიაზე რამდენიმე ბორცვის სახით ერთი დიდი ლოკალიზებული გვარი იქმნებოდა, რომელიც იერარქიულად რამდენიმე გენეალოგიურ სეგმენტად დიფერენცირდებოდა.

თითოეული ასეთი სეგმენტი – გენეალოგიური გაერთიანება კონკრეტული ბორცვის გარშემო სახლობდა. ბორცვზე წარმოდგენილი საერთო და უახლოესი წინაპრიდან წარმომდგარი და ბორცვის ირგვლივ ლოკალიზებული ნათესავების ასეთი ჯგუფი ერთმანეთთან არა მარტო საერთო ჭერით – ბანით, არამედ სამეურნეო, სოციალური ინტერესებისა და კულტმსახურების თანხვედრით იყო დაკავშირებული. ისინი სოლიდარულები იყვნენ სოციალურ და იდეოლოგიურ ურთიერთობებში, რაც

ქონებრივ-უფლებრივ სფეროშიც აისახებოდა, ჰქონდათ უსაფრთხოებისათვის ზრუნვის კოლექტიური განცდა, თავდაცვაზე და თავდასხმაზე ჯგუფური პასუხისმგებლობა, შრომითი დახმარების ვალდებულება, ჰქონდათ უფლებები და მოვალეობები საქორწინო ურთიერთობების, ოჯახის შექმნის პროცესში, ბავშვის დაბადებისას თუ ადამიანის გარდაცვალებისას, დაკრძალვისა და სამგლოვიარო რიტუალის დროს. ეთნოგრაფიულად ხელმისაწვდომ პერიოდამდე ასე იყო ეს ქართულ ტრადიციულ საზოგადოებებში – გოდერძის უღელტეხილზე გარშემორტყმული სოფლების მოსახლეობაში და, ბუნებრივია, ამ მხრივ გამონაკლისს არც ბეშუმის გორა-ნამოსახლართა მკვიდრნი იქნებოდნენ.

ეს გორა-ბორცვები ბუნებრივი და, შესაძლოა, ხელოვნურად მოზვინულებიც იყო, რომლებიც ზოგან სამხრეთი კედლით ქვის მშრალი წყობით მიწაში იგებოდა ისე, რომ სახურავი ოდნავ გვეით ჰქონოდა აწეული, რითაც ქვაბლიანის ხეობაში არსებულ ე.წ. დარბაზულ სახლებს ემსგავსებოდა. სახურავი ზოგან ქვის ძელებით იყო გადახურული, ანდა ასეთი მონოლითური ძელით მხოლოდ ოთახის შესასვლელი იყო გარდი-გარდმო შეკრული, დანარჩენი სივრცე კი, ალბათ, ხის მორებით მიწაში თანმიმდევრულად ასული კედლების სახურავად იკვრებოდა და, საბოლოოდ, ბრტყლად ანდა სხვა სახითაც იხურებოდა, რომელსაც თავზე მიწა ეყრებოდა, იზვინებოდა და იტკეპნებოდა, რის საფუძველზეც ბანი და, შესაბამისად, მოედანი, შესაძლოა, კალოც წარმოიქმნებოდა.

მიწური სახლების მოზვინვის პროცედურა ეთნოგრაფიულ ყოფაში უკვე აღწერილია და ნამოსახლარებზე მიწურების, დასაშვებია, მსგავსი ტექნოლოგიებით იქმნებოდა. ბორცვთა ასეთი მოედნები როგორც სამეურნეო, ისე სოციალური ფუნქციის მიხედვით სხვადასხვაგვარი იყო. სამეურნეო თვალსაზრისით, ბორცვის ბანზე, საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეების მსგავსად, უმეტესად მაინც, კალო ეწყობოდა, ხოლო სოციალური ნიშნის მიხედვით იგი გასართობ თუ სადღესასწაულო და, როგორც ეს საქართველოს ზოგიერთ კუთხეშია დამოწმებული, უხუცესთა შეკრების ადგილსაც წარმოადგენდა, სადაც მათ მიერ დასახლების – სოციალური, სამართლებრივი, რელიგიური თუ სამეურნეო ხასიათის საჭირობოროტო საკითხები განიხილებოდა.

ამდენად, შეიძლება წარმოვიდგინოთ ბეშუმის წიწვოვანი ტყის ჩვენთვის ცნობილ ურთიერთ-დაკავშირებულ და ერთმანეთისაგან გარკვეული მანძილით დაცილებულ ბორცვებზე მათი მოცულობის მიხედვით დიდი და პატარა ბანი და მოედანი თუ როგორ ეწყობოდა. მათი დატვირთვაც ამის მიხედვით განისაზღვრებოდა. ნაქალაქარის ნამოსახლარები ასეთი „მოდმე ბორცვების“ საუკეთესო ნიმუში უნდა ყოფილიყო, რომელიც ერთობლიობაში საერთო ცენტრალური – მთავარი მოედნითა და კულტმსახურების ადგილით ერთი საგვარეულოს დასახლებად გამოიყურება, ე.ი. ნაქალაქარის გორა-ბორცვები განაყარი ჯგუფებით იყო დასახლებული, სადაც ალბათ ერთი ისეთი ფუძე – ძირი გორა-სამოსახლო არსებობდა, საიდანაც ბუნებრივად ან ხელოვნურად შექმნილ ახალ გორა-ბორცვებზე სახლეულთა ზრდა-სეგმენტაციის საფუძველზე მონათესავე სახლეულები გაჩნდა.

2018-2019 წლებში ჩვენ მიერ არქეოლოგიურად ნაწილობრივ შესწავლილი ე.წ. „ნაქალაქარის“ სამი სამოსახლო ბორცვისაგან შემდგარი ერთ-ერთი ნამოსახლარი წიწვოვანი ტყით იყო დაფარული. იგი სამი სამოსახლო ბორცვის გარდა მიმდებარე ტერიტორიაზე სამაროვანსაც, ე.წ. „მებელულებს“ აერთიანებდა, რომელსაც მდინარე ბეშუმის წყლის მარცხენა შენაკადი ღელე – „დიდეილის წყალი“ ჩამოედის. დასახლება დიდი კომპლექსებისაგან შედგებოდა, რომლებიც ერთ სწორ ხაზზე განლაგებულ სამ შემალლებულ ბორცვზე იყო განთავსებული. ეს ბორცვები ერთმანეთისაგან 100-150 მეტრით იყო დაცილებული. ისინიც ქვაფენილიანი გზით იყვნენ დაკავშირებულნი. ეს გზა ნაქალაქარს სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით კვეთდა. სავლელ დაზვერვებმა აჩვენა, რომ ძველი საურმე გზები, გარდა ნაქალაქარისა, ხეობის სხვა მებობელ ნასოფლარებსაც აერთიანებდა. სამივე ბორცვი თავდაპირველად ბუნებრივი ყოფილა, რომლის ფერდობებში საცხოვრებელი და სამეურნეო სივრცეები იყო ჩატრილ-ჩაშენებული და მიწური საცხოვრებელი კომპლექსები მოწყობილი. ნაგებობათა კედლები დიდი ზომის ცუდად დამუშავებული ან დაუმუშავებელი

ქვებით იყო ამოყვანილი. ყველა ნაგებობას ბანური გადახურვა ჰქონდა. ბანის ქვის და ხის კოჭები უშულოდ ქვის კედლებს ეყრდნობოდა. ნაგებობათა გამართვის შემდეგ მიწა ისე იყო მოზვინული, რომ მხოლოდ საფასადო მხარე ჩანდა. ამ ბორცვების სიმაღლე სამიდან ხუთ მეტრს შორის მერყეობდა. ასე წარმოქმნილი ბორცვის ცენტრი დიდ მოედანს წარმოადგენდა, რომელიც ამ ბორცვზე მოსახლეთა საზოგადოებრივი და სამეურნეო საქმიანობისათვის იყო განკუთვნილი.

ჩვენ მიერ არქეოლოგიურად შესწავლილი ბორცვის მოედნის კიდეებში ერდო-საკვამურები ამოდიოდა. თითოეული ბორცვის მოედანზე ზემოთ აღწერილი გზა გადაივლიდა. ამდენად, ცალკეული კომპლექსის გადახურვა ბრტყელი იყო და იგი დასახლების ცენტრალური მოედნის გაგრძელებასაც წარმოადგენდა. ასეთივე სურათს ქმნის ნაქალაქარის ჩვენ მიერ არქეოლოგიურად ნაწილობრივ დამუშავებული მეორე ბორცვიც. ყველაზე დიდი მოედანი სწორედ ამ მეორე ბორცვს ჰქონდა და, ალბათ, სათემო სისტემაში იგი დასახლების ცენტრიც იყო. სხვა სამოსახლოთა მოედნები, როგორც ჩანს, საუბნო ხასიათს ატარებდნენ. მათ გარშემო იყო გამართული საცხოვრებელი კომპლექსები, რომლებიც ბაზალტის ნატეხი და, ზოგჯერ, დამუშავებული ქვითაც იყო ნაგები. გეგმარება ერთიან პრინციპს უფუძნებოდა. აქედანაც ჩანს, რომ ნამოსახლარების მკვიდრნი მიწურ და ერდო-გვირგვინით მომთავრებულ სახლებში ცხოვრობდნენ. თითქმის ყველგან სამოსახლოდ ბორცვის არჩევა ადამიანებს საშუალებას აძლევდა ფერდობების ვერტიკალურად ჩაჭრით მიწური საცხოვრებლები მოეწყოთ. ბორცვის ირგვლივ, სადაც ქვის შენობა არ იდგა, ბორცვი ვერტიკალურად იყო ჩაჭრილი და ქვის კედლებით ამოყვანილი. მათ სასიმაგრო-თავდაცვითი ფუნქციაც უნდა ჰქონოდა. თითოეული საცხოვრებელი კომპლექსი რამდენიმე დიდი და მცირე სათავსისაგან შედგებოდა. სათავსები სხვადასხვა დანიშნულების ჩანს. აქ როგორც ადამიანთა სამყოფი, ისე სამეურნეო ნაწილები გამოიყოფოდა. კვლევის ამ ეტაპზე გამოვლენილია იატაკზე დაძვრნილი მრგვალი ფორმის თიხის კერა, სამი ქვით შედგენილი კერა, პურის საცხობი თონე, კედელში დატანილი ღუმელები თუ სათავსები (სურათი 1-9), საოჯახო-საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო ხასიათის თანმხლები არტეფაქტები – კერამიკული მასალები: კეცები, ჯამები, დოქები, ქოთნები, მოჭიქული მძივი, რკინის დანის ფრაგმენტი, განუმარხავი – გაქვავებული ხისაგან დამზადებული სალესი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ დასახლება შუა საუკუნეების პერიოდში, კერძოდ, XI-XIII საუკუნეებში აქტიურად ფუნქციონირებდა და რეგიონის ცხოვრებაში წამყვან როლს ასრულებდა.

ბეშუმის ნაქალაქარზე მოპოვებული მასალები, განსაკუთრებით, მრავალფერად მოჭიქული თიხის ჭურჭელი კიდევ უფრო ამყარებს თვალსაზრისს, რომ დასახლება ძირითადად სწორედ XI-XIII საუკუნეებში არსებობდა. როგორც ჩანს, იგი სეზონურისაგან განსხვავებული მუდმივი საცხოვრებელი იყო, რომლისმოსახლეობამესაქონლეობასადამიანთმოქმედებასმისდევდა. პალინოლოგიურიდაისტორიული მონაცემების მიხედვით სამხრეთ კავკასიაში და, ზოგადად, სამხრეთ ევროპაში განვითარებული შუა საუკუნეების ის პერიოდი, რომელიც X-XII საუკუნეებს მოიცავდა, თბილი კლიმატური პირობებით ხასიათდებოდა. ამ დათბობას „შუა საუკუნეების დათბობას“ უწოდებენ და მისი პიკი X საუკუნეში იყო. განათხარი ტერიტორიის მიმდებარე ადგილებში არსებული სინჯების ლაბორატორიულმა ანალიზმა დაადასტურა, რომ განვითარებულ შუა საუკუნეებში გოდერძის უღელტეხილის არეალშიც იგივე კლიმატური გარემო იყო, რამაც ტყის მოშენებას უღელტეხილის მაღალ ფერდობებზე შეუწყო ხელი, რის გამოც მიმდებარე ტერიტორიებზე თანდათან ჩნდება ადამიანთა სამოსახლოები (რუსიშვილი 2019: 267-270); (ყვავაძე 2019: 271-273).

საინტერესოა უფრო კონკრეტულად როდის უნდა გაჩენილიყო აღნიშნული ნამოსახლარები გოდერძის უღელტეხილზე და ვინ ან რატომ უნდა დასახლებულიყო ამ მიდამოებში. ვფიქრობთ, რომ ისინი არ იყვნენ მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოდან „შიშიანობას“ („აჭრილობის“) – ომიანობას ან ეპიდემიებს გამორიდებული მოსახლეობა. გურამ გრიგოლიას ვარაუდით, ისინი ყივჩაღთა მთამომავლები უნდა ყოფილიყვნენ (გრიგოლია 2007: 110), რასაც ჩვენ დაზვერვითი არქეოლოგიური

ექსპედიციების მონაცემების გათვალისწინებით არ ვიზიარებთ.

ეპიზოდური მიგრაციები გოდერძის უღელტეხილის არეალებში, მათ შორის, ბეშუმის წინვოვან ტყეშიც, არაბობის ხანაში, შესაძლოა, უფრო ინტენსიურიც ყოფილიყო. მსგავსი ვითარება ძველქართულ წყაროებშიც დადასტურდება:

სამცხე და ყოველი ადგილი საქართველოვსა ილტვოდა ხიზნობად შიშისათჳს ხვარაზმელთაგსა გამოქცევასა და მოწყუქდასა და ზედა ლაშქართასა და მრავალთა და კაცისშვილთასა წარწყმევასა და მოოჭრებ(ა)სა დედა-ქალაქისა ტფილისისა და უმეტესთა ადგილთა ღიხთა საქართველოვსა [...] დს შუარტყალს (ბუარტყალს?) შინა მყოფი თჳნიერ ნეტარისა იოსებისა და მისთა სახლელთაგსა არჳინ დარჩა უღტოლველი კერძოდ აჭარისათაცა და [...] (ჟორდანი 1897: 118).

ამა თუ იმ დასახლების ჩამოყალიბებაში არ უნდა გამოირიცხოს ინდივიდუალური და ჯგუფური მიგრაციების როლიც. ეს ჩვეულებრივი ამბავი იყო ადრე და განვითარებულ შუა საუკუნეებში მას სამხრეთ საქართველოშიც ჰქონდა ადგილი. ხშირ მიგრაციებსა და მოსახლეობის მიმოქცევას სხვადასხვა ტიპის საზოგადოებრივ-ეკონომიკური, სოციალურ-პოლიტიკური და რელიგიური პროცესები განსაზღვრავდა. ეპიდემიების გვერდით უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი იყო მცირემიწიანობა, რთული სამეურნეო პირობები, სოციალური დაპირისპირება, მესისხლეობა ა.შ. მტრისაგან თუ მოსისხლეთაგან თავდაცვის მიზნით ინდივიდები და ადამიანთა ჯგუფები მთიან, მიუვალ და უშიშარ ადგილებში ეძებდნენ ნავსაყუდელს. ძნელბედობის დროს საქართველოს ერთი კუთხიდან მეორე კუთხეში, ერთი ხეობიდან მეორე ხეობაში გადასვლა ყოველთვის ხდებოდა, თუმცა ეს ადგილობრივთა კულტურულ ვითარებას რადიკალურად ვერ ცვლიდა. ჩვენი აზრით, ადგილი უნდა ჰქონოდა ამ მიდამოებში ქვაბლიანის ხეობის მცხოვრებთა თანმიმდევრულ განსახლებას. როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში სწორედ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან ხდებოდა მესხური ნაკადის ინფილტრაცია. ადრე და განვითარებულ შუა საუკუნეებში ქვის ლოდებით ნაგები მიწური და ერდო-გვირგვინიანი დარბაზული საცხოვრებლების მატარებელი კულტურის მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის სამცხიდან ბუნებრივი განსახლება ჩვეულებრივი მოვლენა უნდა ყოფილიყო, რადგან მას ყველგან კულტურული ფასეულობებით ერთმანეთთან ახლოს მდგომი კეთილგანწყობილი მონათესავე და მეზობელი ხეობების მოსახლეობა ხდებოდა. მკვლევართა შორის კითხვებს ბადებდა საკულტო ნაგებობათა, ნიშნიანი ქვების, ქვაზე ანთროპომორფული, ე.წ. ქვაკაცებისა და სხვა გამოსახულებათა მიმართების საკითხი ნამოსახლართან. ზოგადად ასეთი ზომომორფული და ანთროპომორფული გამოსახულებანი მაღალმთიან და ალპურ ზონებში ხშირად გვხვდება. გოდერძის უღელტეხილის არეალი – მისი მაღალი და ქვედა ზონებიც ამ მხრივ გამონაკლისი არ იყო. გამოვლენილ ფენებში ქრისტიანული და წარმართული შრეების ერთობლივ არსებობის გამო შეიძლება გამოითქვას ვარაუდი, ხომ არ ეკუთვნოდა აღნიშნული ნამოსახლარები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის იმ ნაწილს, რომელმაც ადრეფეოდალურ ხანაში, ქრისტიანული რელიგიის წინააღმდეგ უთანასწორო ბრძოლაში დამარცხებულმა, საკუთარი წარმართობის დასაცავად მუდმივ საცხოვრებლად ბარის ცენტრალური რაიონებიდან შედარებით მიუდგომელ და მყუდრო მთაში გადაინაცვლა. ფაქტია, რომ XI-XIII საუკუნეებში გოდერძის უღელტეხილის არეალში ყოველმხრივ გამართული სამოსახლოები არსებობდა, შესაბამისი სამეურნეო ინფრასტრუქტურითა და ცხოვრების წესით განსახლება ბეშუმის ღელე-მდინარეთა სანაპიროებთან და ხევებში ადრე შუა საუკუნეებიდან და გაცილებით უფრო ადრეც უნდა დაწყებულიყო.

ბეშუმის წინვოვან ტყეში უკვე ადრე შუა საუკუნეებიდან, განსაკუთრებით, X საუკუნიდან როგორც აჭარისწყლის ხეობიდან – ხულოს ზემო დასახლებული პუნქტებიდან, ისე სამცხიდან – ქვაბლიანის ხეობიდან ადამიანთა გარკვეული ჯგუფების ახალი განსახლება იწყება, უფრო ზუსტად კი, სამცხისა და შავშეთის მსგავსად, გოდერძის უღელტეხილის არეალში X საუკუნეში ძველის გვერდით ზოგი ახალი სოფელი – დასახლებული პუნქტი უნდა გაჩენილიყო, ზოგიც კი მოოხრებული იყო და ხელახლა გაშენდა.

VIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან საქართველოს ჭალკეული კუთხეები ეტაპობრივად თავისუფლდებიან არაბთა ბატონობისაგან; რასაც, როგორც ითქვა, ზოგიერთი უკაცრიელი ადგილის ხელახალი დასახლება მოჰყვა.

ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიებზე, აღნიშულ პერიოდებში დასახლების არსებობის ფაქტის დასტურად მიგვაჩნია წმ. სერაპიონ ბარზმელის „ცხოვრებაში“ დაცული შემდეგი ცნობა: „რამეთუ აღვჰყავით პირსა რასმე ღრმასა და უღალსა, რომელსა გოდერძისა ეწოდების [...] ფრიად ძალით შვევდით მას შინა, ვინაცა სიხშირისა მისგან მყოვარ ჟამ ველარა ვიხილეთ ცაჲ, ანუ მზისა შარავანდედი“ (აბულაძე 1964: 329).

თავის დროზე, ბარზმის მონასტრის ასაშენებლად მიწისძვრისაგან დაზიანებული ეკლესიის ნანგრევები გამოუყენებიათ, ადგილიც, როგორც ბასილ ბარზმელი გვამცნობს, „უმნადს“ სახელით ყოფილა ცნობილი. მკვლევრები „უმნადს“ დღევანდელ „უნნასთან“ აიგივებენ, რომელიც (უნნა//უმნა) ოცხისწყლის მარჯვენა მხარეს მდებარეობს (სიხარულიძე და სხვები 2013). ბასილ ბარზმელის თხზულებიდან ჩანს, რომ „უმნად“ იმ დროს ჩორჩანის სამთავროს ფარგლებში, ე.ი. სამცხის საზღვრებში იყო მოქცეული. როგორც დადგენილია, ჩორჩანის ქვეყნის ჩრდილოეთი საზღვარი ღადოს ქედს გასდევდა. წმ. სერაპიონ ბარზმელის „ცხოვრებიდან“ კი ჩანს, რომ ჩორჩანის ქვეყნის მიჯნები გოდერძისხევის სათავეებთან გადიოდა და, შესაბამისად, გზა აქეთაც მოემართებოდა: ბარზმის მონასტრის მამულს გარეშემომწერნი დიდი „ჭირითა და შრომით დაყოვნებულნი [...] ავიდნენ [...] თავსა მას ხევისასა [...] იხილეს [...] მცირენი რაიმე ყანობირნი და მცირე დაბად“ (აბულაძე 1964: 329). ავტორთა ერთი ნაწილი ასკვნის, რომ აქედან მგზავრებმა მიმართულება სამხრეთით შეიცვალეს, რადგან ეტყობა, ალპური ზონა, რაც იქ იწყებოდა, მონაზვნებს არ აინტერესებდათ, თუმცა ეს მდებლობები არსიანის ქედის თხემამდე ჩორჩანის ქვეყანაში შემავალი უნდა ყოფილიყო (სიხარულიძე და სხვები 2013).

მიმართულების ასეთი ცვლილება სასულიერო პირთა საქმიანობის ინტერესებიდან გამომდინარეობდა და უგზოობასთან არ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული, რადგან შავშეთში, კლარჯეთსა და ტაოში მგზავრობა გოდერძის უღელტეხილზე გასასვლელი გზებითაც შეიძლებოდა. გოდერძისხევის სათავეიდან წმ. სერაპიონი და მისი მხლებლები „აღმოსავლით კერძო [...] მიიქცნენ და ტყიანთა რაიმე მაღალთა, ტყიანთა და ღადოიანთა [...] ვიდოდნენ“. როცა მათ ქედის უმაღლეს მწვერვალს – „უმაღლესთა ადგილთა“ მიატანეს, წმ. სერაპიონმა მეგზურს, ადგილობრივ მდაბიორს ამ ადგილის სახელი ჰკითხა და მან მეგზურისაგან ასეთი პასუხი მიიღო: „რამეთუ არს შესაკრებელი ნადირთა ველისათა, ბაკთა ეწოდების“. წმ. სერაპიონმა კი „აღიღო ხელითა თვისითა ორთოხი რკინისაჲ და გამოაქანდაკნა ჳვარნი ლოდთა რათმე ზედა დიდდათა“. ვფიქრობთ, გზათა ამ ტოტებში ჩვენ ბეშუმისა და გოდერძის უღელტეხილის გზებიც უნდა მოვიაზროთ, მაგრამ მათ შესახებ ოდნავ განსხვავებულმა დაკვირვებებმა მაინც იჩინა თავი. იური სიხარულიძე, იგორ კეკელია და კახაბერ ქებულაძე ამ ცნობის საფუძველზე მსჯელობენ იმ გზათა მიმართულებების შესახებ, რომელთაც წმ. სერაპიონ ბარზმელი და მისი თანმხლებნი ადგნენ. მათ განიხილეს ხარიტონ ახვლედიანის სტატია და სრულიად მართებულად მასში გარკვეული კორექტივი შეიტანეს. ხარიტონ ახვლედიანი წმ. სერაპიონ ბარზმელის „ცხოვრების“ ანალიზის საფუძველზე გამოთქვამდა თვალსაზრისს, რომ თხზულებაში მოხსენიებული „ბაკთა“ სხალთის ხეობის სათავეში მდებარე სოფელი ბაკოა. ასეთ შეხედულებამდე იგი იმ ჳვრებიან ლოდს მიუყვანია, რომელიც მას ამ სოფლის მდინარისპირა მიდამოებში უნახავს. ეს ჳვრიანი ლოდი ხარიტონ ახვლედიანმა წმ. სერაპიონ ბარზმელის ნახელავად მიიჩნია. იქვე მიუთითა, რომ გიორგი ჩორჩანელსა და წმ. სერაპიონ ბარზმელს ეკლესიის ასაშენებელი ადგილის საძებნელად გზაში – გოდერძის უღელტეხილთან ადგილობრივი მცხოვრები შეხვედრია, სახელად ია. იგი გზის საჩვენებლად წაუყვანიათ, ალბათ, სოფელ თხილვანაში, გოდერძის უღელტეხილიდან გადასულან და იქედან თითქოს ახლანდელი ბაკოს ვაკეზე გასულან, სადაც, როგორც ავტორს მიაჩნდა, ჳვრები ამოუკვეთიათ (ახვლედიანი 1955: 52, 54). ხარიტონ ახვლედიანის ასეთი დაკვირვებები იური სიხარულიძემ, იგორ

კეკელიამ და კახაბერ ქებულაძემ არ გაიზიარეს და არაერთ შეუსაბამობაზე მიუთითეს: 1. ბასილის თხზულებაში საკუთრივ გიორგი ჩორჩანელის „გარეშემონერაზე“ წასვლის თაობაზე რაიმე ცნობა არ გვხვდება. ხარიტონ ახვლედიანს დიდ მთავარში შეეშალა ის კაცი, რომელიც გიორგი ჩორჩანელმა წმ. სერაპიონ ბარბმელს გააყოლა; 2. ისინი ეკლესიის ასაშენებელ ადგილს კი არ ეძებდნენ, როგორც ეს მკვლევარს ეგონა, არამედ იმ ადგილ-მიდამოს შემოსასაზღვრავად იყვნენ წასულნი, რომელიც მათ ჩორჩანის მთავარმა უბოძა; 3. „ვინმე ია“ მონაზვნებს გოდერძის უღელტეხილთან კი არ შეხვედრია, როგორც ამას მეცნიერი ირწმუნება, არამედ გოდერძისხევის სათავესთან, რომელთა შორის საკმაოდ დიდი მანძილია; 4. გოდერძის უღელტეხილიდან ბაკოში სოფელ თხილვანიდან შეიძლება მგზავრი მოხვედრილიყო, მაგრამ ბასილ ბარბმელის ცნობების გულდასმითი შესწავლა ამ თვალსაზრისს უარყოფს, კერძოდ, არაა მართებული ვიფიქროთ, რომ მონაზვნებმა ეს გზა თითქოს მაშინ გაიარეს, როცა მათ გოდერძისხევის თავს მიაღწიეს. იური სიხარულიძის, იგორ კეკელიასა და კახაბერ ქებულაძის მიხედვით, მწუხრამდე დიდი დრო არ იყო დარჩენილი და ასე „დაყოვნებულთ“ გოდერძის გადასასვლელიდან სხალთის სათავეში გასვლა და შემდეგ თავიანთ სამყოფელში დაბრუნება – მისწრება არ შეეძლოთ. ამასთან, აჭარის ბაკო გოდერძისხევის სამხრეთ-დასავლეთითაა და არა აღმოსავლეთით, როგორც ეს ბასილ ბარბმელის თხზულებაშია მითითებული; 5. არც ადგილმდებარეობით ჰგავს აჭარის ბაკო წმ. სერაპიონ ბარბმელის „ცხოვრების“ ბაკთას. ეს უკანასკნელი ქედის უმაღლესი ადგილია, ბაკო კი არსიანის კალთაზე – ხიხანის ძირას შეფენილი სოფელია. ავტორთა საბოლოო დასკვნით, წმ. სერაპიონ ბარბმელის „ცხოვრებაში“ მოხსენიებული ბაკთა იმ ქედზეა საძიებელი, რომელიც არსიანს ბეშუმის მიდამოებში უცალკავდება და ქვაბლიანისა და შუარტყალის ხეობებს ერთმანეთისაგან ჰყოფს (სიხარულიძე და სხვები 2013).

მკვლევრები მსჯელობენ თხზულებაში ნახსენები მთა „თავიშეშეთაის“ შესახებ, რომელიც მონაზონთა მეგზურმა განმარტა როგორც „თავი არს ყოველთა ამათ მაღნართაი“, რომელსაც შეშის-თავი უწოდა და დაახასიათა როგორც „უვალ [არს] კაცთა და პირუტყვთა სიმაღლისა მისისა“ (აბულაძე 1964: 330). შეშის-თავთან მიმართებაში ავტორები, მათი აზრით, დამახინჯებულ ტოპონიმ მაშვინვერს წარმოგვიდგენენ, რომელსაც ისინი სოფელ ამხერისა და იჯარეთის მიდამოებში ათავსებენ და ამტკიცებენ, რომ მთის - „მაშვინვერის“ ადგილმდებარეობა იმ მანძილს შეესატყვისება, რაც მონაზვნებს გოდერძისხევის სათავიდან უნდა გაევიდოთ (სიხარულიძე 1964: 134). როცა მათ ამ ხევის სათავეს მიაღწიეს, შუადღე გასული იყო, ხოლო როცა ტბასთან მივიდნენ უკვე „მწუხრის“ იდგა და დღე მიდრეკილი იყო. საბოლოოდ იური სიხარულიძე, იგორ კეკელია და კახაბერ ქებულაძე ასკვნიან, რომ მიუხედავად იმისა, რომ ამ ადგილთა ლოკალიზებისათვის მწირი მასალები გვაქვს, ერთი რამ ნათელია, იმ დროს ბარბმის სამამულო ქვეყნის საზღვარი სამხრეთით არსიანის ქედის აღმოსავლეთის შტოზე გადიოდა, სადაც ქედზე ჩორჩანის ქვეყნის სამხრეთი მიჯნაცაა საგულვედელი. ამავე ქვეყანაში ქვაბლიანის ზემო წელიც იგულისხმება (სიხარულიძე და სხვები 2013). ბასილ ბარბმელის წმ. სერაპიონ ბარბმელის „ცხოვრების“ ზემოთ წარმოდგენილი ვრცელი მიმოხილვიდანაც ნათლად ჩანს, რომ საქართველოს ერთ-ერთი დიდი „ქვეყნის“ – ჩორჩანის ფარგლებში და მის გარეთაც ადრე შუა საუკუნეებიდან გზათა ურთიერთდაკავშირებული სისტემა არსებობდა, სადაც ბეშუმისა და გოდერძის უღელტეხილის საგზაო გასასვლელებს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა.

ხანგრძლივ და დამქანცველ გზებზე მოგზაურობის პირობებში მექარავნებს მეგზურები სჭირდებოდათ. ასე იყო საქართველოშიც. მეგზურები საჭირო იყო არა მარტო გზის გასაკვლევად, არამედ უსაფრთხოებისათვისაც. ეს ფაქტი კარგადაა ასახული წმ. სერაპიონ ბარბმელის „ცხოვრებაში“. როგორც ცნობილია, წმ. სერაპიონს „ენადა, რათა ტბაჲ იგი მარჯუნით წარევლოთ [...] და [...] ღელეთა მურ“ წასულიყვნენ, რაც მათ წინ იყო, მაგრამ „ვინმე კაცნი უკეთურნი“ გადაელობნენ და აიძულეს „დასავლით“ ევლოთ. ამგვარად მათ „თავსა შთასავალსა მას ქედისასა“ მიუღწევიათ, იქედან კი „ბაბგენს“, ხოლო შემდეგ „ბობხად“ წოდებულ ადგილს მიდგომიან. ამ დაბაში მცხოვრები გარბანელის

მეგზურობით, ღამით უკან დაბრუნებულან. ასევე, მონაზვნებს ადგილობრივი მცხოვრები სახელად ია შეხვედრიათ. იგი მათ გზის საჩვენებლად წაუყვანიათ (სიხარულიძე და სხვები 2013). „უკეთურ კაცთაგან“ ქარავენებზე თავდასხმას – ქარავნის ძარცვას წმ. გრიგოლ ხანძთელის მოღვაწეობის ეპოქაშიც ჰქონია ადგილი, რაც, ცხადია, დასჯადი იყო. სისხლის სამართალი მართო მპარავსა და ქურდს კი არ სჯიდა, არამედ პასუხისმგებლობას ნაპარავის მიმთვისებელსა და შემნახველსაც აკისრებდა (გოგოლიშვილი 2011: 94). ქარავენებზე თავდასხმა განვითარებული შუა საუკუნეების, კერძოდ, XIII საუკუნის სამხრეთ საქართველოშიც არც თუ ისე იშვიათი მოვლენა იყო, რამაც ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის 65-ე მუხლიც თვალნათლივ მიუთითებს:

თუ ქარავენსა ქურდად თავსა ზედა დასხმარა შიგა წაჭდომილი იცნას კაცმან, თუ ესე ფიცოს მან სხვამან, რომე იგი ქურდად არა ყოფილიყოს, თავის მეტს არა ემართლების [...] და თუ ვერ შეფიცოს, რასაც წაჭდომილსა პატრონი იფიცავს, ყველა უბლოს ამან კაცმან [...] თუ თავად კაცი ყოფილიყოს და თავ-ლაშქარი ყოფილიყოს, რაც მისი ალაფისაგან ფიცით მინახვედრებ თქვას, იგიცა უბლოს უკლებლად (დოლიძე 1953: 316).

შესაძლოა, ბეშუმის ტყიანი ზონის ბინადარნიც იმ დროს ამ გზის მცველები და მექარავენები ყოფილიყვნენ. როგორც ჩანს, ნასახლარების მკვიდრნი, ძირითადად, სტრატეგიული მეტალურგიული ცენტრების, მაგისტრალური გზის დაცვითა და სავაჭრო ურთიერთობების საჭიროებათა უზრუნველყოფითაც იფარგლებოდნენ. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა, რომ გოდერძის არეალში ყოფილა ადგილი, რომელსაც „ჭედელეთი“ ერქვა, სადაც ზოგიერთი მკვლევარი რკინის საბადოების არსებობასაც ვარაუდობს (ჭანტურია 1954: 48-49). ვარაუდობენ იმასაც, რომ ნანგრევების სახით წარმოდგენილი ძეგლები წინაქრისტიანულ ხანას ეკუთვნის, თუმცა ცხადია ისიც, რომ ამ დანგრეული ქალაქის მცხოვრებლებმა ქრისტიანობა ადრევე მიიღეს, რომლის მატერიალურ დასაბუთებად ნაეკლესიარები, არაერთი ქვის ჯვარი გამოდგება (ჭანტურია 1956: 7-9). იმ დროს, სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, გამომდინარე იქედან, რომ იგი არაბთა მმართველობის გამო უკვე ნაწილობრივ გაუკაცრიელებული იყო, დიდი სამონასტრო მშენებლობები დაიწყო, გაჩაღდა მცირე და დიდ ეკლესიათა აგება (ლორთქიფანიძე 1955: 431-432). ამ დროსვე უნდა აგებულყო ბეშუმის ტყიან ზონაში ჩვენ მიერ მიკვლეული ეკლესიაც, რომელიც ინტერესს იწვევს შესაბამისი არტეფაქტებით, განსაკუთრებით, ქვაჯვარებით. იმ დროს გოდერძის უღელტეხილის არეალში დათბობის წყალობით დასახლებისათვის და მუდმივი ცხოვრებისათვის კლიმატიც შესაფერისი იყო.

ნამოსახლართა პალინოლოგიური და პალეობოტანიკური კვლევა მრავლისმეტყველია. ველურ მცენარეთა მტვერი როგორც ხეების, ისე ბალახოვნების არსებობაზე მიუთითებს და გვიჩვენებს თუ როგორი იყო იმ დროს გოდერძის უღელტეხილის არეალში გარემოს მცენარეულობა. მოსწორებულ ადგილებზე და მდელოებზე ადამიანს ხორბლეული მოჰყავდა, მაგრამ მთის კალთებზე ტყის მასივები იზრდებოდა, სადაც ნაძვი ჭარბობდა, მეორე დომინანტი – ფიჭვი უნდა ყოფილიყო. სოჭიც იზრდებოდა. ნაპოვნი წიფლის, რცხილას, არყას, თხილისა და მურყნის მტვრის მარცვლები კი იმ ფაქტს ადასტურებს, რომ ფოთლოვანი ტყე საცხოვრისებიდან არც თუ ისე შორს იზრდებოდა. მურყანი, მაგალითად, უფრო ტენიან ხეობებში, ასევე, ღრმა ხეობებში ვრცელდებოდა, რომელიც დაცული იყო ცივი ქარისაგან. აგრეთვე, მიდამოებში არყას, წიფლისა და რცხილას ტყის ფართობები არსებობდა. იქვე ტყის გვიმრა იზრდებოდა, რომლის სპორებისც სავსე ნიმუშებში უხვადაა წარმოდგენილი. ნამოსახლართა განათხარ ნაწილში ამოღებული მიწის სინჯების პალინოლოგიური და არქეობატანიკური ლაბორატორიული ანალიზის შედეგად, რაც განსაზღვრული გვარის განსახლების ფარგლებში განხორციელდა, ხის სხვადასხვა ჯიშები, კულტურული სარეველა და ველური მცენარეები იქნა იდენტიფიცირებული, სტანდარტული მეთოდებით დამუშავდა უმაღლესი მცენარეების მტვერი და სპორები.

სხვა წყაროების პარალელურად, პალინოლოგიური სპექტრის მიხედვით, ახ.წ. XI-XIII საუკუნეებში ადამიანი აქ საკმაოდ დიდი პერიოდის მანძილზე ცხოვრობდა. ამაზე ისეთი სარეველა

მცენარეთა მტვერიც მეტყველებს, როგორიცაა მრავალძარღვა, ავშანი, ვარდკაჭაჭა, ფარსმანდუკი, ასტრა და ბაია. ყველა ჩამოთვლილი მცენარე საცხოვრებელ ეზოებში, ბილიკებსა და გზის პირებზე იზრდება. პალინოლოგიურ სპექტრში ხორბლისა და სხვა სათესი მარცვლოვნების მტვრის და ხორბლის ნათესების სარეველა მცენარეთა მტვრის პოვნა ადამიანის არსებობის და მისი მოღვაწეობის ინდიკატორია.

ყანებში ისეთი სარეველა იზრდება, როგორიცაა მათიტელა, ნარი, ნაცარქათამა და ნარშავი. არანაკლები ღირებულებისაა ნამოსახლართა შენობის იატაკზე სელისა და ბამბის ქსოვილის ბოჭკოს არც თუ ისე მცირე რაოდენობით გამოვლენა, რაც ასევე ადამიანთა ხანგრძლივ ბინადრობაზე მეტყველებს. სათანადო კლიმატის წარმოქმნამ ისეთი სამიწათმოქმედო კულტურის განვითარება განაპირობა, როგორიც მარცვლეულის უძველესი ჯიშები - ფეტვი, ჭვავი და ქერი იყო. მათი მოვლა-პატრონობა ერდო-გვირვინით გამართულ სამოსახლო ბორცვების სახურავზე, ბანზე - მიწით მოსწორებულ მოედნებზე კევრით მარცვლეულის ცეხვას ითვალისწინებდა. ამას ადასტურებს მცენარეული ნარჩენების გამოსავლენად ფლოტაციური მეთოდით ნიადაგის ოთხი ნიმუშის დამუშავება. ორგანული ნარჩენების გაშრობითა და მიკროსკოპის გამოყენებით მცენარეული ნარჩენების ამოკრეფითა და, შესაბამისად, მორფოლოგიურ ნიშანთა კომპლექსით მცენარეთა განამარხებულ ნაყოფთა და თესლთა იდენტიფიკაციით მცენარეულთა რიგი ისეთი სახეობა დადგინდა, რომელთაც ბეშუმის ნამოსახლარების ბინადარი XI-XIII საუკუნეებში მოიხმარდნენ. ესენია, ხორბალი (*Triticum* sp.), რბილი ხორბალი (*Triticum Aestivum* L.), ბარდა (*Pisum* sp.), ფეტვი (*Panicum Miliaceum* L.), ოსპი (*Lens Culinaris/Lens culinaris* Medik), სარეველა ჭვავი (*Secale Segetale*), კილიანმარცვლიანი ქერი (*Hordeum Vulgare* L.), ხოვერა (*Galium Spurium* L.), ნაცარქათამა (*Chenopodium Album* L.), კომბოსტურა (*Brassica* sp.), მუაუნა (*Rumex Acetosa*), ფხუნა (*Asperula Humifusa*), ხვართელა (*Convolvulus Arvensis*), ისლი (*Carex Leporine*), ფუჩუჩა (*Lapsana Communis*), თივაქასრა (*Poa* sp.), მწარა (*Chenopodium Album* L.), ღოღო (*Rumex* sp.). აქედან კარგად ჩანს, რომ გოდერძის უღელტეხილის ნამოსახლართა მკვიდრი განვითარებულ შუა საუკუნეებში კულტურული მცენარეებიდან რბილ ხორბალს (*Triticum Aestivum*), კილიანმარცვლიან ქერს (*Hordeum Vulgare*), ფეტვს (*Panicum Miliaceum*), ოსპსა (*Lens Culinaris*) და ბარდას (*Pisum Sativum*) იცნობდნენ (რუსიშვილი 2019: 267-270); (ყვავაძე 2019: 271-273).

პარკოსანი მცენარეებიდან ბარდასა და ოსპის გამოვლენა მნიშვნელოვანი ფაქტია, რაც კიდევ ერთხელ გვიდასტურებს, რომ უძველესი ხანიდან სამხრეთ კავკასიაში ისინი უკვე ცნობილი უნდა ყოფილიყვნენ. საერთოდ, პარკოსნები მცენარეული ცილის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენდა და ძველი სამყაროს მოსახლეობის საკვებ რაციონში ფართოდ გამოიყენებოდა. ეს სახეობები ჯერ კიდევ ნეოლითის პერიოდიდანაა ცნობილი. ამერიკის აღმოჩენის შემდეგ ისინი ლობიომ ჩაანაცვლა. საინტერესოა ნიმუშებში სარეველა ჭვავის დაფიქსირება. ჭვავის სამშობლოდ კავკასია არის მიჩნეული. კულტურული ჭვავი შედარებით გვიან, სარეველა ჭვავისაგან ხორბლის ნათესებში წარმოიშვა. ჩვეულებრივ ჭვავი ნათესებში ხორბალს კონკურენციას ვერ უწევდა, ჩრდილოეთის ფერდობებზე და მთიან რეგიონში კი არასაკმარისი სითბოსა და განათების გამო ხორბლის ნათესები ითრგუნებოდა. ჭვავი დაბალ ტემპერატურას კარგად უძლებდა და დომინანტურ მდგომარეობას იკავებდა. მოპოვებულ მასალებში ქერის ნიმუშები რაოდენობრივად ხორბალს, ფეტვსა და პარკოსან მცენარეებს აღემატება.

გოდერძის უღელტეხილის ძველ ბინადართა მაღალ სამიწათმოქმედო კულტურაზე შერეული თესვის წესების სათანადო ფლობაც მეტყველებს. ასეთი ნათესები ორივე კულტურისთვის იყო: ქერი ფესვთა სისტემას კარგად ივითარებდა და ნიადაგის სიღრმიდან წყალს მოიპოვებდა, ხორბალსაც მასში გახსნილი მინერალური და საკვები ნივთიერებებით ამარაგებდა. ასეთი ნათესები უფრო ადრე იღებდა ნაყოფს. მთის მოსახლეობა, სადაც შედარებით მოკლე ბაფხულია, წარსულში თესვის ამ მეთოდს ფართოდ იყენებდა (რუსიშვილი 2019: 267-270); (ყვავაძე 2019: 271-273). საერთოდ,

შერეული თესვის წესები საქართველოში ბოლო პერიოდამდე შემოინახა. უფრო მეტიც, იცოდნენ მიწის დასვენება და მარცვლეული კულტურის წლების მიხედვით შენაცვლებაც. ხორბლისა და ქერის შერეული თესვის შესახებ ცოდნა აჭარის მთის მოსახლეობასაც ჰქონდა. ხდებოდა მიწის დასვენება – შენაცვლებითი თესვა და მარცვლების შერევით თესვაც. მიწის დასვენების და ნიადაგის სტრუქტურის აღდგენის რაციონალური საშუალებანი გოდერძის უღელტეხილის ქვედა სოფლებში ძველთაგანვე გამოიყენებოდა, რომელთაგან ერთი-ერთი კულტურათა თანამონაცვლეობა იყო. მიწის დასვენების მიზნით ძველად სამმინდვრიანი სისტემა იყო წარმოდგენილი და, შესაბამისად, ამ სისტემისათვის თესლის მონაცვლეობაც არ იყო უცხო. თესლობრუნვა მიწის ხარისხზე იყო დამოკიდებული. საუკეთესო მიწებს ზედიზედ თესავდნენ, მაგრამ მარცვლეულს ცვლიდნენ. მიღებული ტრადიციით, ნაპურალში – სიმინდი, ხოლო ნაქერალში – პური, ასევე, სიმინდი ითესებოდა. ნაპურალსა თუ ნაქერალში ღეროს ძირები, ფესვები და ბალახი ზამთარში ღებებოდა და მიწას ანოყიერებდა (მგელაძე 2013: 143-153). მეზობელი სამცხის – ქვაბლიანის ხეობის მემინდვრეობაშიც თესლშენაცვლება, თესლობრუნვა ძველთაგანვე ყოფილა მიღებული. აქ ორ-სამ წელიწადში ერთხელ პურს სიმინდს და კარტოფილს უნაცვლებდნენ. სიმინდი და კარტოფილი – გაფხეკის გამო სარეველების მოსპობასა და მიწის გაფხვიერებას უწყობდა ხელს. მესხეთის ურწყავ და სათოხნად ვარგის მიწებზე დოღის პურს ქერსაც უნაცვლებდნენ. სარწყავებში შერეული თესლის, ქერისა და დიკას შერევის – „ქერჭრელი“ დათესვის შემთხვევებიც იყო. სიმინდისა და ხორბლის შენაცვლებისას მოჭრილი ძირები მიწაში რჩებოდა, ღებებოდა და ნიადაგს ანოყიერებდა (ბერიაშვილი 1964: 135). პური და სიმინდი მონაცვლეობით საქართველოს სხვა კუთხეებშიც, კერძოდ, რაჭასა და ლეჩხუმშიც ითესებოდა (ბრეგაძე 1959: 88). შერეული თესვის წესები საქართველოში სხვა კუთხეებშიც მიწის დასვენებასა და მარცვლეული კულტურის წლების მიხედვით შენაცვლებას გულისხმობდა. თავის დროზე, არქანჯელო ლამბერტი წერდა, რომ დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, სამეგრელოში „ჩვეულებრივ კარგი მიწა სადაც არის, ასეთ წესს ადგიან: პირველ წელიწადს სთესენ ღომს, მეორეს – ფეტვს (miglio) და მესამეს – პურს. შემდეგ ამისა მიწას სამი თუ ოთხი წლით ასვენებენ“ (ასათიანი 1938: 55).

გოდერძის უღელტეხილის ქვედა ზონის სოფლებში თავდაპირველად ღომი გაზაფხულზე წმინდა სახით ყანებში, ხოლო გასული საუკუნის პირველ მეოთხედში – ბოსტნებში ან წინასწარ შემზადებულ, გაფხვიერებულ ნიადაგში ითესებოდა. იქ, სადაც მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება ერთად ვითარდებოდა, ნიადაგი ყველგან ნაკელით ნოყიერდებოდა. ასე იყო ზემო აჭარაში და ზემო აჭარისა და გოდერძის უღელტეხილის მეზობელ სამცხეშიც (ბერიაშვილი 1964: 141). საუღელტეხილო მონაკვეთის ქვედა სოფლებშიც მარცვლეულთა შორის ღომს ყველაზე გრძელი სავეგეტაციო პერიოდი ჰქონდა და მთიან ადგილებში დამწიფებაც უჭირდა. ამიტომაც იყო, რომ მეურნეობიდან ღომი სხვა მარცვლეულმა კულტურებმა ადრიდანვე გამოდევნა. იგი მთიან აჭარაში XIX საუკუნის მეორე ნახევარში წამყვან კულტურა აღარ იყო. ერთი ლიტერატურული წყარო გვამცნობს, რომ თურქეთის ქვეშევრდომი ქართველები და მეოტიის ჭაობის სრუტიდან ტრაპიზონამდე შავი ზღვის სანაპიროს ყველა მცხოვრები მხოლოდ და მხოლოდ ღომით იკვებებოდა. არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით „პური სამეგრელოში არავის არ შემოაქვს, რადგან მეგრელები ჩვეულებრივ, პურით კი არა, ღომით იკვებებიან“ (ასათიანი 1938: 11, 4-23, 50-51).

აჭარაში ადრე გავრცელებული ღომის სახეობების დადგენა ჭირს. ივანე ჯავახიშვილი საქართველოში ღომის რამდენიმე ჯიშის არსებობის შესახებ მიუთითებდა: „კირჩხელურა“, „ბურჩხა“, „ბანარა“ და „ჯაშური“ (ჯავახიშვილი 1930: 369). ეთნოგრაფთა შეკრებილი მასალებით, ღორჯომის ხეობაში ღომის შემდეგი სახეობები ფიქსირდება: „ურუმნაირი ღომი“ და „თეთრი წვიტა ღომი“. ღომის გვერდით აჭარის მთიანეთში მნიშვნელოვანი ადგილი პურს, ფეტვსა და ქერს ეჭირა. ღორჯომის მცხოვრებთა სამეურნეო ყოფაში ქერი და პური ერთ-ერთი უძველესი მარცვლეული კულტურა იყო (მგელაძე 2013: 143-153). ეთნოგრაფიული წყაროები იმაზეც მიგვანიშნებს, რომ ადრე პური

გვალვინანობის პირობებში დაბალ ადგილებში არ მოდიოდა, რის გამოც ხალხი მთებში ცხოვრობდა და პურსაც იქ თესდა. ამდენად გასაკვირი არაა გოდერძის უღელტეხილის ტერიტორიაზე და ოდნავ ქვედა ზონის სოფლებთან წარსულში პური რომ ითესებოდა.

დადგენილია, რომ უღელტეხილიდან არც თუ ისე შორს, დიდაჭარის თემის მიწებზეც XX საუკუნის პირველ მეოთხედამდე პური და ქერი ითესებოდა და ფეტვსა და ღომთან შედარებით იგი უფრო მაღალმოსავლიანი ყოფილა. მთიან აჭარაში, საკუთრივ კი – ღორჯომის ხეობაში, პური შემოდგომაზე და გაზაფხულზეც ითესებოდა: გაზაფხულზე – „გაფხულის კაკალი“, ხოლო შემოდგომაზე – „დიკა“. მოსავლიანობით დიკას პირველი აჭარბებდა. ნიკო კეცხოველის დაკვირვებით, დიკა იყო შუამთის ზონისათვის (კეცხოველი 1957: 286), რომელიც ზღვის დონიდან ჩვეულებრივ 1000-დან 2000-სი მეტრის სიმაღლეზე გვხვდებოდა. ღორჯომის ხეობაში მისი ძირითადი სახეობა წითელთავთავიანი მესხური ჯიშის ვარიაცია უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ქერისა და ხორბლის თესლი იქ ყოველთვის მესხეთიდან, უმთავრესად – ქვაბლიანიდან გადაჰქონდათ (მგელაძე 2013: 143-153). საერთოდ, გოდერძის უღელტეხილის ქვედა ზოლის სოფლებში მესხური დოლის პურის ვარიაციებიდან „წითელთავიანი ხორბალი“ ყოფილა გავრცელებული. იგი მთის პირობებს საუცხოოდ იყო შეგუებული. საშემოდგომო ჯიშის ამ ხორბალს შედარებით მსხვილი მარცვალი, მკვრივი და მაგარი ღერო ჰქონდა. ხორბალი ზემო აჭარის გრილ და მთიან ადგილებში ითესებოდა, რადგანაც იგი შედარებით დაბალი მთის ჰავის ტემპერატურასა და ნალექების სიჭარბესაც კარგად ეგუებოდა (ლომოური 1946: 151).

ღორჯომის ხეობაში პურეულს ე. წ. „დელიჯი“ ასარეველებდა. მოსახლეობის დაკვირვებით, „დელიჯიანი პური“ მაწყენარი იყო. სარეველიანი ყანა ჯეჯილშივე იმარგლებოდა. იქ, ტოპონიმი „ნაას-ლევი“ იმის მიმანიშნებელია, რომ წარსულში აქ „ასლი პურიც“ ითესებოდა. შემოდგომაზე ჯერ მიწა მოიხვნებოდა, შემდეგ დათესავდნენ და ზემოდან მიწას ფარცხით გადაუვლიდნენ. დაზამთრებისას ჯეჯილი თოვლის ქვეშ უნდა მოქცეულიყო, რითაც კარგ მოსავალს უზრუნველყოფდნენ (მგელაძე 2013: 143-153).

გოდერძის უღელტეხილის ქვედა ზონის სოფლებში ყანებს ნამგალით მკიდნენ. XX საუკუნის 20-იან წლებიდან თიბგამ ინტენსიური ხასითი მიიღო. პურის თიბგა ივლისის შუა რიცხვებში იწყებოდა. მოთიბულ ყანაში ჯერ პურის ბულულები კეთდებოდა, ხოლო შემდეგ იგი იზვინებოდა. გამომხმარი და გამოქარული პური კალოზე მარხილით, ზოგჯერ, სელით გადაჰქონდათ. პური კარაპანში იყრებოდა. მზეზე გახმობის შემდეგ კი – პურს კევრით კალოზე გალენავდნენ (ბაქრაძე 1878: 55). საქართველოს მთიანეთში კალო პურეულისათვის ხელოვნურად გასწორებული, დატკეპნილი მოედანი იყო. იგი სახლის წინ, ყანასთან ახლოს ანდა სახლის ბანზე კეთდებოდა (ჩიტაია 1997: 324). ღორჯომის ხეობაში გალენილ პურს „მერულით“ ჰაერში შეიქნევდნენ იმიტომ, რომ ქარს ბზე მიჰქონდა, ხოლო პური (/ ხორბალი) – ადგილზე რჩებოდა. კალოზე დარჩენილ ხორბალს „ცხავში“ გაატარებდნენ, შემდეგ კი გაცხრილავდნენ და ბელელის ხაროში ჩაყრიდნენ. ბზე პირუტყვის საკვებად იყო განკუთვნილი და საბძელში ინახებოდა (მგელაძე 2013: 143-153).

საკუთრივ გოდერძის უღელტეხილზე არსებობს კონკრეტული ადგილი – „ბულულასერი“, რაც იქ ოდესღაც პურეულის თესვის ფაქტის დასტურად შეიძლება მივიჩნიოთ. „ბულული“ ქართლსა და რაჭაშიც თივის ან გათიბული პურის პატარა ზვინს ნიშნავდა (ჩიტაია 2001ბ: 291). ეთნოგრაფიული წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ აჭარაში ხორბლის გვერდით ადრე ღომი, ოსპი, ფეტვი, ჭვავი, ქერი ითესებოდა. ასე მაგალითად აჭარისწყლის სათავეების, განსაკუთრებით, ღორჯომის ხეობის სოფლების სინამდვილეში ოსპის კულტურის მოყვანის ხსოვნა არავის აღარ აქვს, თუმცა ადგილთა გეოგრაფიული სახელები ოსპის, თუნდაც ფეტვის, ამ და სხვა ხეობაშიც გავრცელებულობის პირდაპირ მანიშნებელია. ადგილთა ამგვარი სახელები სოფლებში არაერთგანაა დამოწმებული, მაგალითად, ფეტვიძირი, ნაოსპარი, ნაოსპისერი, ნაოსპირები, ნაოსპრევი (სიხარულიძე 1958: 47, 82, 92, 111, 115).

ჯავახური სახეობის ფეტვიც იყო ცნობილი. სათეს კულტურებში მნიშვნელოვანი იყო ქერიც.

ქერი არა მარტო სამხრეთ, არამედ მთელ საქართველოში ერთი უძველესი კულტურატაგანი იყო. ის უძველესი ხანიდან მოჰყავდათ. ხორბალთან შედარებით ქერი უფრო დაბალი იზრდებოდა, მოსავალი კი უხვი და ბარაქიანი იცოდა. ეთნოგრაფიული მასალით, გაზაფხულზე ყველაზე ადრე ქერი ითესებოდა. ქერს უმთავრესად სადაც ნოყიერი მიწები იყო, იქ თესდნენ, მაგრამ მაინც სარეველა ბალახი ძალუმად ეკიდებოდა. ნიკო კეცხოველის დაკვირვებით, შუამთისა და მაღალი მთის ნათესებს ჭვავი იმდენად ძლიერად ასარეველებდა, რომ ზოგჯერ ძირეული ნათესი იკარგებოდა (კეცხოველი 1957: 291). სხვა ცნობით, მთის ზედა ზოლში ნათესებში სარეველას შერევის პროცესი უფრო მეტად ჭვავის სასარგებლოდ იხრებოდა და იგი შეუმჩნევლად წმინდა ნათესების მდგომარეობაში გადადიოდა (ლომოური 1946: 270). გოდერძის უღელტეხილის ქვედა სოფლებში, მათ შორის, ღორჯომის ხეობაში უპირატესად ქერი იმიტომ ითესებოდა, რომ იგი ცხენის საკვებად გამოიყენებოდა. ადამიანთა საკვებად ასეთი ქერი უვარგისი ყოფილა. ირკვევა, რომ ქერს საკვებად აჭარელთაგან ის მეკომური გამოიყენებდა, რომელსაც მცირე რაოდენობის ჭირნახული მოსდიოდა და ჯალაბობის გამოკვება უმთავრესად ნაყიდი მარცვლეულით უხდებოდა. ამდენად, ფაქტია, რომ მარცვლეულის, მათ შორის, ხორბლის სახეობათა სიუხვე აქ ჯიშების მრავალფეროვნებასაც გულისხმობს. ამასთან, მარცვლეული კულტურების მრავალსახეობის არსებობა იმის მაუწყებელია, რომ ქართველი ხალხი ხანგრძლივ მუშაობას ეწეოდა ამ დარგში. დადგენილია, რომ ზანდურის, დიკას, იფქლის, დოლის პურის, ასლის, მახას და სხვა მრავალი სახეობის სამშობლო საქართველო იყო (გვრიტიშვილი 1965: 4, 9, 11).

ისიც ცნობილია, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ხორბლის დღემდე დადასტურებული თექვსმეტი ჯიშიდან თერთმეტი ჯიშის დიდი სახესხვაობებითაა წარმოდგენილი. ბევრი მათგანი საქართველოსათვის ენდემურია. ამიტომ საქართველოს ხორბლის თავისებურ მუხეუმად შემთხვევით არ მიიჩნევენ, სადაც, როგორც ითვლება, კულტურული ხორბლის ევოლუციის საწყისი ჯიშები იყო შემონახული (ჩიტაია 2001ა: 531). ეს ვითარებას საყურადღებო მინიშნებაა, რადგან სწორედ ამგვარი ეთნოგრაფიული ფაქტების არქეოლოგიურ არტეფაქტებთან შედარების საფუძველზე შესაძლებელი ხდება, მაგალითად, ჩვენს კონკრეტულ შემთხვევაში, განვითარებული შუა საუკუნეების გოდერძის უღელტეხილის – ბეშუმის წინვოვანი ტყის ბინადართა სამიწათმოქმედო და სამესაქონლეო კულტურასთან დაკავშირებული მეურნეობრივი ცხოვრებისეული ციკლის რეკონსტრუქცია განვახორციელოთ. თუ დავამატებთ იმასაც, რომ ძველ ნამოსახლარებზე აღმოჩენილ მასალებში ქვისაგან ნაკეთები სანაყი და პურის მარცვლის საცხველი ჩნდება, ასევე, სარწყავი არხებისა და ნისქვილების კვალიც შეინიშნება, მაშინ გასაგები ხდება დასახლებაში სტრუქტურულად და ორგანიზაციულად როგორ ჩამოყალიბებულ სამეურნეო სისტემასთან გვქონდა საქმე. ყველაფერს ამას გოდერძის უღელტეხილის განვითარებული შუა საუკუნეების ნამოსახლარებიდან აღებული მიწის ნიმუშების არქეობოტანიკური და პალინოლოგიური ანალიზიც ადასტურებს. აქედან გასაკვირი არაა გოდერძის უღელტეხილის მიდამოებში საუკუნეების მიღმა ქართველთა წინაპრებს სხვადასხვა ჯიშის მარცვლეული კულტურა რომ ჰქონოდათ, რაც სამხრეთ საქართველოში, მათ შორის, ქვაბლიან-აჭარისწყლის ხეობებს შორის არსებული განვითარებული შუა საუკუნეების ნამოსახლარებზე არქეოლოგიურადაც კიდევ ერთხელ დამოწმდა. ნამოსახლარების განათხარადგილებში კულტურული ხორბლეულის ჯიშების ფიტოლიტები და მათი სახამებელი უხვადაა. ხორბლის სახამებლის დიდი რაოდენობა კი ფქვილისა და მისგან დამზადებული პროდუქტის არსებობაზე მეტყველებს. ეს არც არის გასაკვირი, რადგან ნასახლარის ერთ-ერთი სათავსოს გვერდით კერა და საცხობი თონეა აღმოჩენილი.

ბეშუმის განვითარებული შუა საუკუნეების ბინადარნი საკვებად მაყვალსაც (*Rubus fruticosus*) მოიხმარდნენ, მაყვალი წინვოვან ტყეში მაშინ საკმაოდ ყოფილა და ეხლაც ტყეში ბუჩქების სახით სეზონზე მრავლად გვხვდება. სავარაუდოა, ნამოსახლართა ბინადარნი მონადირეებიც ყოფილიყვნენ, განსაკუთრებით, წვრილფეხა ცხოველებზე მონადირენი. ამაზე ნამოსახლართა არქეოლოგიურ ფენებში საშურდულე ქვების მიკვლევაც მეტყველებს. XI-XIII საუკუნეებში აქ არსებული ფაუნა დღევანდელ

გოდერძის უღელტეხილის არეალების ფაუნას ესადაგება. მაგალითად, ფრინველებიდან: შურთხი, როჭო, ტბის გადამფრენი იხვი, ორბი, ყვავი, ყორანი, მიმინო, შაშვი, კოდალა, ოფოფი, შოშია, თეთრი გადამფრენი მერცხალი, ბოლოქანქარა, წითელგულა, ბელურა, შავი ჩიტი – ქორჩიანი; დათვი, მგელი, მელა, შველი, კურდღელი, ციყვი; მდინარეში, რომელიც „ჩეგალის“ სახელს ატარებს – კალმახიც არის.

გოდერძის უღელტეხილის განვითარებული შუა საუკუნეების სამოსახლოთა ბინადარი მიწათმოქმედების პარალელურად მესაქონლეობასაც მისდევდნენ, ამას პალეოლოგიურ სპექტრში იმ სოკოს სპორები მოწმობს, რომელიც მცოხნელთა და ჩლიქოსნების ნაკვალავზე იზრდებოდა. ესენი იყო სოკო სორდარია, პოდოსპორა, ცერკოპპორა და ჰაეტომიუმი (რუსიშვილი 2019: 267-270); (ყვავაძე 2019: 271-273).

სამცხეში – ქვაბლიანის ხეობასა და ზემო აჭარაში მემინდვრობა და მესაქონლეობა ერთდროულად ვითარდებოდა თუმცა პრიორიტეტული მსხვილფეხა მეცხოველეობა იყო. მეურნეობის ეს დარგი მთიან აჭარაში თავისებური სახით იყო წარმოდგენილი. მესაქონლეობის ამ ტიპის ჩამოყალიბებაზე გავლენა არა მარტო ზოგადად გარემომ, რელიეფმა და მცენარეულმა საფარმა, არამედ კლიმატმა და ძირითადად და დამხმარე სამეურნეო ბაზებმაც მოახდინეს. ბინადარი ცხოვრებისა და მიწათმოქმედების ხელშეწყობით საიალალ – ნახევრად მომთაბარე მესაქონლეობა ვითარდებოდა. მოსახლეობა მსხვილფეხა პირუტყვის – ძროხისა და კამეჩის მოშენებასთან ერთად მეთხეობასა და მეცხვარეობასაც მისდევდა. მესაქონლეობის ეს თავისებურება დასახლების ფორმათა სისტემაში და საკარმიდამო კომპლექსის ორგანიზაციაშიც აისახებოდა. საკარმიდამო კომპლექსი თანაბრად მესაქონლეობა-მემინდვრობის ყველა ელემენტს აერთიანებდა. ადგილობრივი მოსახლეობა შინაური პირუტყვის ყოლაში ოჯახის რჩენის წყაროს ხედავდა და ამიტომაც პირუტყვის მოშენება-გამრავლებასა და გამოკვებაზეც ყოველდღიურად ზრუნავდა. აჭარის მაღალმთიან ხეობებში მესაქონლეობის გარეშე ცხოვრება წარმოუდგენელიც იყო.

როგორც აღინიშნა, არქეობოტანიკური და პალეოლოგიური ანალიზიც ნათლად გვიჩვენებს, რომ ძველ ნამოსახლარებზეც განვითარებული უნდა ყოფილიყო როგორც მესაქონლეობა, ისე მიწათმოქმედება, სადაც რბილი ხორბალი და ქერი ითესებოდა. ქერი და ხორბალი ნამოსახლარებიდან აღებულ ნიმუშებში ერთად არის დაფიქსირებული და ვერტიკალური ზონალობის გათვალისწინებით, შესაძლებელია, იქ შერეულ თესვასაც ჰქონოდა ადგილი. პარკოსანი მცენარეებიდან ნამოსახლარის ბინადარი ოსპსა და ბარდას მოიხმარდნენ. ადგილობრივ მიწათმოქმედებას, ასევე, სარეველა ჭვავის და სარეველა მცენარეთა ფართო ასორტიმენტის გამოვლენა ადასტურებს.

ამდენად, ბეშუმის ნაქალაქარი, რომელიც მოიცავს სამ ბორცვს, რომელიც სავარაუდოდ, XI-XIII საუკუნეების ძეგლია, სამხრეთ საქართველოს ეკონომიკურ, სოციალურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში აქტიურად იყო ჩართული.

დამოწმებანი

აბულაძე 1964: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, (V-XI სს), წიგნი I, ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი.

ასათიანი 1938: არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა, თარგმანი იტალიურიდან ალექსანდრე ჭყონიასი, ლევან ასათიანის წინასიტყვაობით, რედაქციით და კომენტარებით, თბილისი.

ახვლედიანი 1955: ხ. ახვლედიანი. ხიხანის ციხის და ეკლესიის შესახებ, ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები აჭარაში, ბათუმი.

ბერიაშვილი 1964: ლ. ბერიაშვილი. მემინდვრობის ხალხური წესები მესხეთში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, თბილისი.

ბერძენიშვილი 1964: ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი I, თბილისი.

- ბერძენიშვილი 1966:** ნ. ბერძენიშვილი. გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 2004:** დ. ბერძენიშვილი. წმინდა ანდრია მოციქულის ნაკვალევი საქართველოში, ქრისტიანობის 20 საუკუნე საქართველოში, თბილისი.
- ბრეგაძე 1959:** ნ. ბრეგაძე. რაჭა-ლეჩხუმის მივლინების ანგარიში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, X, თბილისი.
- გვრიტიშვილი 1965:** დ. გვრიტიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XV-XVII სს), ტ., II, თბილისი.
- გოგოლიშვილი 2011:** თ. გოგოლიშვილი. საქართველოს სამართლის ისტორია (სალექციო კურსი), ბათუმი.
- გოილაძე 2015:** ვ. გოილაძე. ანდრია პირველწოდებულის მიერ მისიონერული მოღვაწეობა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, თბილისი.
- გრიგოლია 2007:** გ. გრიგოლია. ქვის ხანა აჭარის აჭარის: ქვედა პალეოლითური ძველი აჭარის მაღალმთიანეთში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები – აჭარა, (უძველესი დროიდან ახ. წ. V საუკუნემდე), ტ., I, თბილისი.
- დოლიძე 1953:** ი. დოლიძე. ძველი ქართული სამართალი, თბილისი.
- ვარშანიძე 1979:** შ. ვარშანიძე. გზები და საგზაო ნაგებობანი ძველ აჭარაში, ბათუმი.
- კეცხოველი 1957:** ნ. კეცხოველი. კულტურულ მცენარეთა ზონები საქართველოში, თბილისი.
- ლომოური 1946:** ი. ლომოური. მარცვლეული კულტურები, თბილისი.
- ლომოური, ბერძენიშვილი 1941:** ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი.
- ლორთქიფანიძე 1955:** მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საკითხისათვის, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ., I, თბილისი.
- მამულაძე 1991:** შ. მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი (ჭვანის ციხე), სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, XIX, თბილისი.
- მამულაძე 1993:** შ. მამულაძე. აჭარისწყლის ხეობის შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, ბათუმი.
- მგელაძე 1963:** ვ. მგელაძე. მესხეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიურები, სოფელი უდე (ჭვაბლიანის ხეობა), ავტორის პირადი საოჯახო არქივი.
- მგელაძე 1973:** ვ. მგელაძე. გემო აჭარული სოფელი ძველად, ბათუმი.
- მგელაძე 2013:** ვ. მგელაძე. სამინათმოქმედო კულტურის საკითხები აჭარაში, ხარიტონ ახვლედიანის აჭარის მუზეუმის მაცნე, VI, ბათუმი.
- მგელაძე 1998:** ნ. მგელაძე. ჯვრის გამოსახულებიანი ქვის სტელა გოდერძის უღელტეხილიდან, ჯვარი ვაზისა, 1, თბილისი.
- მგელაძე 1999:** ნ. მგელაძე. ქვა-ჯვარი გოდერძის უღელტეხილიდან, ბათუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, III, ბათუმი.
- მგელაძე, ფაღავა 1999:** ანდრია პირველწოდებულის სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში და კულტურული მემკვიდრეობის საკითხები აჭარაში, ლიტერატურული აჭარა, №3, ბათუმი.
- მგელაძე 2000:** ნ. მგელაძე. ოძრხეს საერისთაოს მოქცევა და ქრისტიანობის გავრცელება აჭარაში, ქრისტიანობა: წარსული, აწმყო, მომავალი, თბილისი.
- მგელაძე, ნარიშკინიშვილი 2002:** ნ. მგელაძე, გ. ნარიშკინიშვილი. გოდერძის უღელტეხილის ძველი ნამოსახლარები, ჯავახეთი, ტ., I, ახალციხე.
- მგელაძე, ნარიშკინიშვილი 2007:** ნ. მგელაძე, გ. ნარიშკინიშვილი. აჭარისწყლის ხეობაზე გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზების შესახებ, იბერია-კოლხეთი (საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი), 3, თბილისი.
- მგელაძე, ქურდიანი 2008:** ნ. მგელაძე, მ. ქურდიანი. ანდრია პირველწოდებულის და პირველი სამოციქულო ეკლესიის მშენებლობის ისტორია საქართველოში, წმიდა ანდრია პირველწოდებულის გზით (სამეცნიერო კონფერენციის მასალები), ხულო.
- მგელაძე, ტუნაძე 2014:** ნ. მგელაძე, თ. ტუნაძე. სიახლეები ქართული ეკლესიის ისტორიაში (გოდერძის უღელტეხილის – ბეშუმის ნაეკლესიარი), ჩვენი სულიერების ბალავარი, VI, თბილისი.
- მგელაძე და სხვები 2019:** ნ. მგელაძე, გ. ნარიშკინიშვილი, მ. ხალვაში, თ. ტუნაძე, ნ. შანშაშვილი, კ. ქამადაძე, ს. ოქროპირიძე. გოდერძის უღელტეხილის ისტორია და ეთნოარქეოლოგია, ბათუმი.

- ნარიმანიშვილი, მგელაძე 2011:** გ. ნარიმანიშვილი, ნ. მგელაძე. აჭარისწყლის ხეობა საქართველოს ტერიტორიაზე გამავალი საერთაშორისო სავაჭრო-სატრანზიტო გზების სისტემაში, ლინგვოკულტუროლოგიური ძიებანი, II, ბათუმი.
- ჟორდანი 1897:** თ. ჟორდანი. *ქრინიკები*, ტ., II, ტფილისი.
- რუსიძე 1957:** შ. რუსიძე. დარჩიძეებისა და შუახევის ციხე-სიმაგრეები, აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის შრომები, ტ., II, ბათუმი.
- რუსიშვილი 2019:** ნ. რუსიშვილი. „ნაქალაქარის“ მეორე ბორცვის არქეობოტანიკური იდენტიფიკაციის შედეგები, გოდერძის უღელტეხილის ისტორია და ეთნოარქეოლოგია (კოლექტიური მონოგრაფია. ავტორები: ნ. მგელაძე, გ. ნარიმანიშვილი, მ. ხალვაში, თ. ტუნაძე, ნ. შანშაშვილი, კ. ქამადაძე, ს. ოქროპირიძე), ბათუმი.
- სიხარულიძე 1958:** ი. სიხარულიძე. *სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმთა*, წიგნი I, ბათუმი.
- სიხარულიძე 1962:** ი. სიხარულიძე. აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლები, ბათუმი.
- სიხარულიძე 1963:** ი. სიხარულიძე. ამიერკავკასიის სამარშრუტო გზები, IX-X სს. არაბული წყაროების მიხედვით, მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი.
- სიხარულიძე 1964:** ი. სიხარულიძე. მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ტოპონიმთა), საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, თბილისი.
- სიხარულიძე და სხვები 2013:** ი. სიხარულიძე, ი. კეკელია, კ. ქებულაძე. ჩორჩანის ქვეყანა და გიორგი ჩორჩანელი, ქუთაისის სამეცნიერო ბიბლიოთეკის დაარსების 140 წლისთავსიდაში მიძღვნილი წელიწადი, ილია ჭავჭავაძის სახელობის ქუთაისის სამეცნიერო ბიბლიოთეკა, ქუთაისი.
- სურმანიძე 1975:** რ. სურმანიძე. *ბეშუმი*, ბათუმი.
- ყაზბეგი 1960:** გ. ყაზბეგი. სამი თვე თურქეთის საქართველოში, გიორგი ყაზბეგი აჭარის შესახებ, ბათუმი.
- ყვავაძე 2019:** ე. ყვავაძე. „ნაქალაქარ I-ის“ მეორე ბორცვზე მოპოვებული მასალის პალინოლოგიური კვლევის წინასწარი შედეგები, გოდერძის უღელტეხილის ისტორია და ეთნოარქეოლოგია (კოლექტიური მონოგრაფია. ავტორები: ნ. მგელაძე, გ. ნარიმანიშვილი, მ. ხალვაში, თ. ტუნაძე, ნ. შანშაშვილი, კ. ქამადაძე, ს. ოქროპირიძე), ბათუმი.
- შარაშენიძე 1982:** ლ. შარაშენიძე. მატერიალური კულტურის ძეგლები აჭარაში, ძეგლის მეგობარი, №59, თბილისი.
- ჩიტაია 1997:** გ. ჩიტაია. გლეხის სახლი ქვაბლიანში (დარბაზული ტიპი), ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა, შრომები, I, თბილისი.
- ჩიტაია 2001ა:** გ. ჩიტაია. XX ს., ქართული ეთნოგრაფია. სავლე-ეთნოგრაფიული ძიებანი, მეთოდოლოგია, შრომები, ტ., III, თბილისი.
- ჩიტაია 2001ბ:** გ. ჩიტაია. საუნივერსიტეტო ლექციების კურსი ეთნოგრაფიაში, შრომები, ტ., IV, თბილისი.
- ჩიქოვანი 1967:** თ. ჩიქოვანი. ამიერკავკასიის ხალხურ საცხოვრებელ ნაგებობათა ისტორიიდან, თბილისი.
- ჩიქოვანი 1989:** თ. ჩიქოვანი. ეთნოარქეოლოგიური ეტიუდები, თბილისი.
- ჭანტურია 1954:** ვ. ვ. ჭანტურია. გოდერძის მიდამოებში ერთი, დღემდე უცნობი „ნაქალაქევად“ წოდებული განსაკუთრებული ნამოსახლარის შესახებ, საქართველოს პედაგოგიური ინსტიტუტის სტუდენტთა VI სამეცნიერო კონფერენციის თეზისები, ქუთაისი.
- ჭანტურია 1956:** В. Д. Чантурия. *Просвещение в Аджарии*, Батуми.
- ხალვაში 2011:** რ. ხალვაში. ანდრია პირველწოდებული საქართველოში, ბათუმი.
- ჯავახიშვილი 1930:** ი. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, თბილისი.
- ჯანელიძე 2015:** თ. ჯანელიძე. 15 მილიონი წლის წინანდელი ტყე ქვაში (მასალა მომზადებულია თედო ჯორბენაძის მიერ), ბათუმელები, ვებ-გვერდი: netgazeti.ge და batumelebi.ge (ნანახია: 26. 09. 2015).

სურ. 1.

ბეშუმის ნამოსახლარების - ნაქალაქარის
№2 ბორცვის რეკონსტრუქცია
ბორცვზე გამავალი გზით, მიწისქვეშა
საცხოვრებლებითა და სამეურნეო
ნაგებობებით. რეკონსტრუქცია
გოდერძი ნარიმანიშვილისა, 2018 წელი

სურ. 2.

ბეშუმის ნამოსახლარების - ნაქალაქარის
№2 ბორცვის რეკონსტრუქცია
ბორცვზე გამავალი გზით, მიწისქვეშა
საცხოვრებლებითა და სამეურნეო
ნაგებობებით. რეკონსტრუქცია
გოგი ტატიშვილისა, 2019 წელი

სურ. 3.

ბეშუმის ნამოსახლარების - ნაქალაქარის
№2 ბორცვის სამოსახლოს ფრაგმენტი
მიწაზე დაძვრნილი კერით

სურ. 4.

ბეშუმის ნამოსახლარების - ნაქალაქარის
№1 ბორცვის ერთ-ერთ სამოსახლო ოთახში
მიწაზე დაძვრნილი წრიული კერა

სურ. 5.

ბეშუმის ნამოსახლარების - ნაქალაქარის
№2 ბორცვის ერთ-ერთი სამყოფი ოთახის
კერა-თონეები

სურ. 6.

ბეშუმის ნამოსახლარების - ნაქალაქარის
№2 ბორცვის სამოსახლოს ფრაგმენტი
მინაზე დაძერწილი კერითა და თონით

სურ. 7.

ბეშუმის ნამოსახლარების - ნაქალაქარის
№1 ბორცვის სამოსახლო ოთახის
კონსტრუქცია და გადახურვის სისტემა

სურ. 8.

ბეშუმის ნამოსახლარების - ნაქალაქარის
№2 ბორცვის ერთ-ერთი კედლის სათავსო

სურ. 9.

ბეშუმის ნამოსახლარების - ნაქალაქარის №2 ბორცვის ერთ-ერთი კედლის სათავსო

SETTLEMENTS AROUND THE GODERDZI PASS IN MIDDLE AGES (BULDINGS, FARMING TYPES, LIFESTYLE OF THE POPULACE)

Nugzar Mgeladze
Goderdzi Narimanishvili

Goderdzi pass is one of the crossroads of Arsiani Mountain System in Georgia, a key location of the buffer zone between Samtskhe and Adjara territorial-ethnographic groups. The settlements and cultural artefacts of different periods traced around Goderdzi pass are clear evidence of the above-mentioned. Beshumi is especially distinguished in the area of Goderdzi pass. In the river basins of the Beshumi forest massif, on the hills of the rivers, there settlements and groups of settlements of different times and different types are presented. In Beshumi zone of Goderdzi pass, where chronologically different settlements and traces of old human life are observed, especially the settlements of the XI-XIII centuries should be distinguished. These types of settlements are located on the riverbanks and are a complex of buildings of different shapes and sizes.

The settlements were cultivated on terraces and slopes at the rivers near Beshumi forest zone. Each settlement was mostly a group of one or more dwellings built of monolithic stones. Thus, these types of settlements may have included one or several houses. Under the common roof, several generations and many families must have lived. They were connected to each other by the common farm and socially regulated lifestyle, and a cult service. Therefore, socio-religious ties were also felt among the settlements on the slopes, which were often carried out by interconnected paved roads. Usually the roads passed through the square in the central part of the settlement. A close group of such settlements looked like a community settlement; however, it must not have been a typical village, but rather a unity of hill-dwelling settlements interconnected over a large area.

On one side of this type of hill, several generations had to live in a separate residential complex, housing about fifteen people. Other buildings around the hill, which belonged to unmarried or already married couples separated from one house - families, were to have about the same number of people, which together numbered up to fifty people on one hill. Neighboring hills may have been populated by similarly localized, possibly related, groups. In general, one large localized genus was formed in the form of several hills in the common area, which was hierarchically divided into several genealogical segments. Each such segment - a genealogical union lived around its particular hill. Such a group of relatives of the common and closest ancestor, localized around the hill, had a collective sense of danger and security, group responsibility for defense and attack, commitment to labor assistance, rights and responsibilities at the funeral, marriage, family formation, and childbirth and during a funeral ritual.

The findings of archaeobotanical and paleontological analysis also clearly show that both old livestock and farming, where soft wheat and barley were sown, must have been developed in the old settlement. Barley and wheat are recorded together in samples taken from settlements, and given the vertical zoning, it is possible that mixed sowing took place there. The inhabitants of the settlement consumed lentils and peas from legumes. Local farming is also evidenced by discovery of a wide range of weeds. Based on ethno-archaeological research, it can be concluded that the end of the Beshumi forest massif, formed on the river hills and semi-end - residential complexes built of underground monolithic stone boulders were located in the permanent residence of the local population where the social, religious, and economic cycles of life in all sections of the year were of a full traditional nature.